

ხარის კულტი და მისი გამოვლენის ასპექტები ინტერდისციპლინურ კვლევაში

ნარგიზ ახვლედიანი

ფილოლოგიის დოქტორი, ბათუმის შოთა რუსთაველის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის
ფოლკლორის, დიალექტოლოგიისა და ემიგრანტული ლიტერატურის
კვლევის განყოფილების მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი
ელ-ფოსტა: nargiz.akhvlediani@bsu.edu
ORCID: 0000-0002-3787-9195

მარინა ფუტურიძე

ისტორიის დოქტორი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ასოცირებული
პროფესორი; გერმანიის არქეოლოგიის ინსტიტუტის ევრაზიის
განყოფილების ნევრ-კორესპონდენტი
ელ-ფოსტა: marina.puturidze@tsu.ge
ORCID: 00001-0002-6109-3157

აბსტრაქტი. ჩვენი კვლევის საგანს წარმოადგენს ხარის კულტის ინტერდისციპლინური ასპექტებით კვლევა, რასაც ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა არაერთი დარგი ადასტურებს. აქამდე მკვლევრები ხარის კულტის თემას მხოლოდ რომელიმე კონკრეტული მიმართულებით შეისწავლიდნენ, ამჯერად კი ვცდილობთ პრობლემა გავაშუქოთ სხვადასხვა მეცნიერების დარგთაშორისი მიჯნის თვალთახედვით. სტატიაში ასახულია ხარის კულტის საინტერესო გამოვლინებები ფოლკლორს, მითებსა თუ ლეგენდებში, ეთნოგრაფიაში, არქეოლოგიასა და ტოპონიმულაში. მისი არსებობის სრულად წარმოჩენისათვის ფართოდაა განხილული სხვადასხვა პერიოდების მანძილზე კავკასიისა და წინა აზიის ვრცელი რეგიონების მატერიალურ კულტურაში წარმოდგენილი მრავალფეროვანი არტეფაქტები.

საკვანძო სიტყვები : ლინგვისტიკა, არქეოლოგია, ხარის კულტი, ეტიმოლოგია.

* * *

შესავალი. მსოფლიოს ხალხებისა და მათ შორის, ცხადია, ქართული უძველესი მითოლოგიური სამყაროც, განსაკუთრებით მდიდარია ხარის შესახებ მონაცემთა სიმრავლით. ჩვეულებრივ, მითოლოგიზმს არსებობის ხანგრძლივი ისტორია აქვს და იგი ამის უამრავ მასალას ინახავს გამომდინარე იქიდან, რომ მითისადმი ინტერესი ისტორიის ყველა ეტაპზე დიდი იყო და ასეც დარჩება. მითს დიდი ესთეტიკური პოტენციალი გააჩნია, რაც საშუალებას იძლევა მხატვრულ ლიტერატურაში მითოსური მოტივების და არქეტიპების სხვადასხვა ვარიაციით გამოყენებისა. ამავდროულად, მითი არ არის წმინდა, საკრალური ტექსტი, რომელთან შეხებაც მცირეოდენი ცვლილებების შეტანის კუთხითაც კი შეუძლებელი იქნებოდა (ნასარიძე, 2017, გვ. 1-2). თითქმის არ არსებობს ხალხი, რომელთაც თავისი განვითარების განსაზღვრულ საფეხურზე მითებში გადმოცემული ცხოველთა სამყაროს ასახვა თავიანთ რელიგიასა თუ ხელოვნებაში მეტ-ნაკლებად უხვად არ მოეხდინათ. ცნობილია, რომ სანამ ადამიანის წარმოდგენებში ღმერთები ანთროპომორფული სახით გადმოიცემოდნენ, მანამდე ისინი ზოომორფული სახით იყვნენ წარმოდგენილნი. ადამიანები ცდილობდნენ, რომ ცხოველების სახით გამოსახული ღვთაებანი განუყრელად მათთან ახლოს ყოფილიყვნენ და აესახათ კიდევ მატერიალურ კულტურაში. ამიტომ შემოგვინახა სხვადასხვა ხალხის

კულტურამ მათი გამოსახულებების დიდი მრავალფეროვნება, მათ შორის ხარი ერთ-ერთი აქტუალური და ყველაზე გავრცელებულია.

წყაროების/ლიტერატურის მიმოხილვა. საკითხით დაინტერესება გასული საუკუნიდანვე შეინიშნებოდა. საკითხს კონკრეტული მიმართულებით სწავლობდნენ ქართველი და უცხოელი მკვლევრები: ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, ს. ყაუხჩიშვილი, ალ. რობაქიძე, გ. ჩიტაია, ო. ჯაფარიძე, დ. ხახუტაიშვილი, ა. ინაიშვილი, ა. კახიძე, ზ. თანდილავა, ვ. ბარდაველიძე, ა. ახვლედიანი, დ. ფრეზერი, ფ. კიუმონი. მ. და ნ. ტიერები და სხვ.

საგანგებოდ აღნიშვნის ღირსია ის, რომ თავყვანისცემის საგნად იქცეოდა ხოლმე ესა თუ ის ცხოველი, განსაკუთრებით ისეთი, რომელიც დიდ როლს თამაშობდა ადამიანის სამეურნეო ცხოვრებაში. ასეთი იყო სწორედ ხარი, რომლის შესახებაც სხვადასხვა დარგის მონაცემთა მთელ სპექტრს მოვიტანთ და შევეცდებით ის მრავალფეროვანი პალიტრით წარმოვაჩინოთ (ინტერდისციპლინური კვლევების შესახებ, იხილეთ ჩვენი სტატიები: (ახვლედიანი ნ., ინაიშვილი ნ.); (ახვლედიანი ნ., ფუთურიძე მ., 2020).

მეთოდოლოგია. კვლევის მიზნებიდან გამომდინარე, თავდაპირველად, ლოკალურ-დიალექტური მონაცემების აღწერილობის მიხედვით, დავინყეთ საძიებო მასალის შეგროვება. კრიტიკულად მივეუბნეთ აქამდე არსებულ სამეცნიერო შეხედულებებს. ძიების პროცესში ყველა სპეციფიკური, კონკრეტული მსჯელობა განვაზოგადეთ არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის მონაცემებთან შეჯერებით. მეცნიერულად დასაბუთებული კვლევითა და ინტერპრეტაციის საშუალებით, გავაანალიზეთ მიღებული შედეგები. სტატიაზე მუშაობისას ვიხელმძღვანელებთ, აგრეთვე, აღწერილობითი, ანალიზისა და ისტორიულ-შედარებითი მეთოდებით.

დისკუსია.

თქმულება-ლეგენდები ხარზე.

ხარი უძველესი მითოლოგიის ერთ-ერთი მთავარი პერსონაჟთაგანია (ახვლედიანი ა. 21-22) საინტერესო მონაცემად მიგვაჩნია ხარის შესახებ შემონახული თქმულება-ლეგენდები, რომლებიც საყურადღებოდ ჩათვალეს და თავის არქივებში შემოგვინახეს მკვლევრებმა. მათგან მოვიტანთ შემდეგს: დღემდე მოღწეული ჩანერილი თქმულების მიხედვით, მთქმელი ამბობს: „ჩვენ ხარს პარასკევ (ჯუმა) დღეს დავასვენებდით. ...ძველათ რუმ გუუბამს ჩვენს მუბარექს ხარი, საზღვარი არ სცოდნიათ...ხარს რუმ გუუჭირდა წამუჟდა კურცხალი: ლობიეს კაკალი იქიდანაა გაჩენილი. საზღვარიც იქიდანაა დარჩენილი. იმას მემრეც კვირაში ერთ ან ვორ დღეს უნდა დეისვენოს ხარმა“ (მასალა ჩაიწერა აზ. ახვლედიანმა. მთქმელ-ინფორმატორ: ხ. გოგიტიძისგან სოფ. ცხემვანში, 1962 წელს (ბსკიფა 3) ასეთი ლეგენდებია ჩანერილი სოფ. ვერნებშიც, ხინოშიც, თ. სახოკიას მიერ „ბულა-გოლში“-ც. მათი ძირითადი ადგილმდებარეობა, როგორც ვხედავთ, აჭარა-არსიანის მთებით განისაზღვრება, თუმცა გვაქვს ერთი კახური ვარიანტიც ფშავლიშვილის ფსევდონიმით: „უწინდელ უხსოვარ დროში ეხლანდელი კახეთის დაცემულ და ვაკე ადგილზე ზღვა მდგარა, რომელიც სადიდამლაც გადმოვარდნილა... ზღვის დაშრობის მიზეზად შემდეგ ლეგენდას ასახელებენ: როცა კახეთი ზღვასა სჭერია, ბოჭორმის წმინდა გიორგის ჰყოლია ერთი კურატი, რომელიც დრო და დრო დაიკარგებოდა ხოლმე და, როცა უკან ბრუნდებოდა, რქებს სისხლში გაბასრული მოიტანდა ხოლმე. კურატი ზღვიდან გადმოსულ გველეშაპს ერკინებოდა თურმე, მაშინ ადგნენ წმინდა გიორგის ყმები და კურატს რქებზე ალმასები აასხეს... გველეშაპის კანმა ალმასიანი რქების შეხებაზე დაჰკარგა წინანდელი თვისება... იგრძნო ეს და შეშინებული ისე ძლიერად შეცურდა ზღვაში, რომ თავი ველარ შეიკავა, ეცა იმ გორას, რომელიც შირაქის ბოლოს, სადაც ეხლა ალაზანი და იორი გადაჩხრიალებენ, იყო გაჭიმული და ზღვას აგუბებდა, გაანგრია იგი და ზღვაც გადავარდა. კახეთი განთავისუფლდა წყლისაგან... ხალხმა მაღლობებიდამ ძირს დაინია და დაიწყო იქ ცხოვრება, სადაც დღეს სცხოვრობს“ („ივერია“).

აჭარულ თქმულებათა მიხედვით, ტბაში არის ხან გველეშაპი, ხოლო უმრავლეს შემთხვევაში კი ხარი – ბინადარი ტბისა, რომელიც ებრძვის, ეჭიდავება სოფლელთა ხარს/ხარებს და ამარცხებს

მათ. სოფელელთა ხარები მშვიდრები ბრუნდებოდნენ უკან სახლში და ამით შენუხებული პატრონები უკეთებენ თავიანთ ხარებს რქებზე ხშირად სპილენძის მახვილებს, რის შედეგადაც ეს უკანასკნელნი ტბის ბინადარ ხარებს ამარცხებდნენ. შედეგად, „მოსკდება ტბაი და წალეკავს იქაურობას“, ხშირად მთლიანად სოფელს და რჩება ნასოფლარი: ვერნები – ხალხური ეტიმოლოგია სოფელ ვერნების სახელწოდებას ამგვარად ხსნის. თუმცა, ვერანა/ვერნები ამ მხარეში მრავლად არის და მათი გავრეანება არც ისე შორეულ ისტორიულ ხანას მიეკუთვნება (თანდილავა, 1978, გვ. 64). თითქმის უკლებლივ ყველა თქმულების მიხედვით, მას შემდეგ, რაც ადამიანის მიერ გაკეთებული ლითონის იარაღით (რკინა, სპილენძი, ალმასი) ტბის ბინადარი ხარი მარცხდება, არე-მარე წაილეკება. სრულად მოწმენდილ ამინდშიაც „წამოვა სელგაში და მოსპოტავს ყველაფერს ახლო-მახლო“, მაგრამ თუ ახლო არ არის პატრონი, მას სხვანაირი სასჯელი ელის: „მისი თესლი აღარ რჩება“ ე.ი. უმემკვიდროდ გადაეგება და გვარი ფაქტიურად ისპობა. ხარის (ან გველვეშაპის) წყალში მოკვლის შედეგად, მსგავსი მოვლენები, მარტო ქართულ სინამდვილეში როდი დასტურდება. ჯ. ფრეზერის მიხედვით, ცენტრალური ავსტრალიის მკვიდრთ ვარამუნგებს, რომელთა ტომის ტოტემად ტბის ბინადარი ვეშაპი ითვლება, სჯერათ, რომ მისი მოკვლის შედეგად, მათ დიდი უბედურება მოელით და, ამიტომ, მას ევედრებიან და სწირავენ მსხვერპლს (Фрезер, 1929, стр. 18-49). როგორც დავინახეთ, ლითონის მკეთებელი კაცი, არათუ ევედრება და მსხვერპლსაც სწირავს „წმინდა ხარს“, არამედ უკვე მოშინაურებული ხარის საშუალებით მას მომაკვდინებელ დარტყმას აყენებს, შედეგი კი – ჩვენთვის ცნობილია. „წმინდა ხარის“, თუ გნებავთ, გაღმერთებული ხარის წინააღმდეგ აღმართული მსახვრალი ხელი მკაცრად ისჯება. ანალოგიები არსებობს: „აკი, ღმერთებმა მკაცრად დასაჯეს კამბიზი (სპარსეთის მეფე), რადგან მან ეგვიპტეში ლაშქრობისას (524 წ.) მოკლა საღმრთო ხარი აპისი, როდესაც ეგვიპტელები მას დღესასწაულს უხდიდნენ“ (ყაუხჩიშვილი, 1961, გვ. 263).

შავშეთის სოფლებშიც მოგვითხრობენ ტბაში მცხოვრები ხარის შესახებ. სხვადასხვა ვარიაციით თქმულება საქართველოს არაერთ კუთხეში გვხვდება. მათ შორის ჭოროხის ქვეყნებშიც. შავშეთში ასეთი ამბავი ჩაინერეს: „ბულა და გოგო ყოფილა გოლში ანუ ტბაში. [გოგოს] თმები ასე ჩასული აქო, ნელზე ასხია ნაწნებიო და...მიქელეთში ამოდულის ცხელი წყალი, ქვიებს ყრის გარეთ, ახლოს ვერ მიხვალ. (ქალები) ჩაჟდებიან და უშვილოს შვილი ეყოლვის“ (ფალავა, მ, ცინცაძე, მ. ბარამიძე, მ. 319).

გავიხსენოთ უძველესი ეპოსი „გილგამეში“: ომგადახდილ გილგამეშის მშვენებას თვალი დაადგა სიყვარულის ქალღმერთმა იშთარმა. გილგამეში უარყოფს მის ტრფობას. შეურაცხყოფილი იშთარი შესთხოვს ღმერთ ანუს შექმნას ზეციური ხარი და დალუპოს გაკადნიერებული გილგამეში. „განახვნა ბაგენი იშთარმა, ამეტყველდა, /ასე ეუბნება მამამისს ანუს:/„მამავ, ზეციერი ხარი შემიქმენი,/გილგამეში დაე, მოაკვდინოს./...რა ესმა ანუს ნათქვამი მისი,/თხოვნა აუსრულა დიდებულ იშთარს./ შექმნა ზეციური ხარი, ურუქს ჩამოგ ზავნა./მიადგა ევფრატს ზეციური ხარი,/მოსვა შვიდი ყლუბი-შრება მდინარე/ხარის სუნთქვაზე გაიღო ნაპრაღი...“ (კიკნაძე ზ. , 1963, გვ. 51-52). მაგრამ ენქიდუმ, რომელმაც გამარჯვებით აღფრთოვანებულმა (დაამარცხა ხარი), სიტყვიერად შეურაცხყო მგლოვიარე ქალღმერთი და მოკლული ხარის ბარკალიც კი ესროლა მას: „ავიდა იშთარი ურუქის კედელზე/ქონგურზე შედგა, წყევლა გადაისროლა:/„ვაი გილგამეშს, რამეთუ შეურაცხმყო/მოაკვდინა ზეციური ხარი!“ /რა ესმა ენქიდუს იშთარის სიტყვები,/ხარს ბეჭი მოგლიჯა მისკენ გადააგდო“. (კიკნაძე ზ. , 1963, გვ. 54-55).

ერთ ადრინდელ ზღაპარში, რომელიც ჯ. ნოლაიდელს აქვს ჩანერილი და გამოქვეყნებული, საუბარია უზარმაზარ ხარზე, რომლის „უკანა ფეხები იყო ხულოში წინაი ფეხები კახაბერში“. როდესაც ამ გოლიათ ხარს ჭამს არა ნაკლებ გოლიათი ფრინველი, რჩება ერთი ბარკალი, „რომლის დაცემისას სოფელი შეინძრევა“ (ნოლაიდელი, 1971, გვ. 110). ხარის გამო მომხდარი მიწისძვრის შესახებ ჩვენ მოგვეპოვება სხვა გადმოცემებიც, რომელთა მიხედვით, დედამიწა ხარის რქაზეა და აბეზარ ბუზისაგან შენუხებული ხარი აქნევს თავს, რის შედეგადაც დედამიწა იძვრის – ეს თქმულება უფრო აღმოსავლურია და ჩვენში თურქული გზით შემოსულად მიიჩნევა (Гордлевский, 1909, გვ. с.97).

წერილობით-ლიტერატურული ძეგლები. ხარის კულტის თავისებურ ანარეკლს ეპოულობთ ლიტერატურულ-წერილობით ძეგლებში მოთხრობილ წარღვნის ეპიზოდშიც. ბასილი ზარზმელის

„ცხოვრება სერაპიონისა“-ში ვკითხულობთ: როდესაც ნეტარი სერაპიონ „განვიდა ამიერ აღსაშენებლად სულთ-სამზრუნველოისა... წამოემართნენ... და შემოვიდნენ დასასრულსა მას[ხ]ევისასა, რომელ არს უტყვესა, მოვიდეს ადგილსა რასმე ძინძედ (ტოპონიმია-ა.ნ.) სახელდებულსა... კუალად მოიხილა წმინდამან და იხილა აღმოსავლით კერძო ქედსა ზედა მას ტბაი... ხოლო [იმან] მომიგო: „ესე არს ტბაი მრღვე ყოვლადვე, რომელსა ეწოდების სათა[ხ]უე! და არს ამასა შინა სიმრავლე თა[ხ]უთაი... ხოლო გარათენა წინაშე თქუენ(სა) წარსვლად ვემზადებოდით, აჰა, ესერა იქმნა ძვრად და ოხრად რაიმე, ვითარცა ქარისა და განვკვირდით ფრიად... და გუარქუეს, რამეთუ განიპო კლდე იგი, რომელი იყო დასავლით ტბისა მის... მის მიერთთაგან ეწოდა სახელი შემსგავსებული საქმეთაი ადგილსა მას: რამეთუ ეწოდა ზარზმა ერთა მათგან, რომელნი ზარითა და შიშითა მოუთხრობელთა შეპყრობილ იყვნეს“ (ზარზმელი, 1960, გვ. 99, 107-113). აქაც, ისევე როგორც ვერნებში, ტბიყელში (ხინო) „განიპო კლდე“ და წაღეკა წყალმა ყველაფერი „ძვრითა და ოხვრით“. მიზეზი ტბის გადმოსვლისა აღნიშნულ ძეგლში არ არის და ბასილი ზარზმელს არც ესაჭიროება იგი, მთავარი კი ის არის, რომ „ტბაი იგი იყო სავსე თა[ხ]უთაი“ (თახვი-ძვირფასბენვიანი მოზრდილი მღრღნელი). მაშასადამე, გამოდის, რომ ტბა უმიზეზოდ არ გადმომსკდარა: თახვი აიძულებს ხარს დატოვოს ტბა. მისი შედეგი კი ცნობილია.

მოვიტანთ მონაცემს კიდევ ერთი ლიტერატურული ძეგლიდან. სტეფანე მტბევარი „გობრონის წამებაში“ აღწერს რა ერთგან მომხდარ ამბავს, ამბობს: „და ურიცხვნი იგი ერნი მართლმადიდებელთანი აჭარას და შავშეთს შეწყუდეულ იყვნეს“, თავის ნიაღვრებში ამბობს: „...და კუროი წმიდათავე პირუტყუთაგანი არს და სარქენელი იგი რქანი – სარწმუნოებაი განსრულებული საქმეთაგან კეთილთა, მსგავსად ორთა მათ დათა სახარებისათა“ (მტბევარი, 1960, გვ. 90) აქვე, ამ მიდამოებში ეკლესიების მშენებლობის დროს (ოშკი, სხალთა და სხვ.) ცნობილ ბოლოკ ბასილს, როგორც ამას აბუსერიძე ტბელის თხზულებაში ვკითხულობთ: ეხმარება გრძნეული ხარი, „რომელსაც გაძლოა არ სჭირდება“ და თავისით ზიდავს სამშენებლო მასალას. იგივე დასტურდება ამ შემოგარენში ჩანერილ ფოლკლორულ ტექსტებში, რომლებიც თავის დროზე ჩაინერა და გააანალიზა მ. ჩიქოვანმა. აბუსერიძე ტბელის მოთხრობის 1233 წლის ხელნაწერით ოპიზის მახლობლად მშენებლობას ვინმე ბასილი, ანუ ბაჩილი, ანდა მეტსახელად ბოლოკ ბასილა აწარმოებს, მას თანამშრომლებად უღელი ხარი და ერთი კერძო კარაული ჰყავს, ხოლო შემწედ-წმ. გიორგი. 1937 წლის ფოლკლორული ჩანაწერის მიხედვით, საფარის მონასტერს ორი ძმა აშენებს, მასალას მათ ცალი ხარი უზიდავს, რომელსაც გაძლოა არ სჭირდება, ბოლოკ-ბასილას ხარებივით. მოვიყვანთ ერთ ადგილს: 1.V.№51. და მო -რაი -ინია ბასილი /სახიდ თვისსა ინყო მუშაკობად საკვირველისა ამისა /ტადრ (ჩიქოვანი, 1944, გვ. 7) ისა, კერძო – კარაულისავე თანა, უღლეულითა მით /[ხ]ართა აფსთაითა, რომელთა სახელითცა უწოდდის: /ერთსა „ქურდობით“ და მეორესა „პირქუშობით“.

აღამიანს ორი სახის პირუტყვთან უხდება ურთიერთობა: შინაურთან და გარეულთან, ანუ სხვაგვარად რომ ვთქვათ: ერთი სახის პირუტყვს იგი ათვისიერებს, იშინაურებს, სხვა კი რჩება მოუთვისიერებელი, ველური, უცხო. შინაური პირუტყვი პატრონის მორჩილია, „პატრონყმულ“ ურთიერთობაშია ჩაბმული ადამიანთან. პირუტყვი ემსახურება თავის პატრონს, პატრონი კი იცავს მას. პატრონი პასუხისმგებელია პირუტყვის სიმრთელეზე, ის კი ემსახურება მას. ადამიანი და შინაური პირუტყვი სხვადასხვაგვარად ემსახურებიან ერთმანეთს. ერთი თქმულება მოგვითხრობს: ღმერთმა ქვეყნის გაჩენის შემდეგ ირემი და ხარი გააჯიბრა ერთმანეთს – ვინც უფრო მალე გადაიბრუნდა ცას, ადამიანიც იმას აირჩევდა. ირემი თავალებული გაიქცა, გაფრინდა. მაგრამ ბევრი სირბილისგან დაიქანცა და მოკვდა. მხოლოდ მისი ნაკვალევიღა შერჩა ცას „ირმის ნახტომის“ სახით. ხარი კი დინჯად მიემართებოდა თავჩალუნული, ის მინისკენ იცქირებოდა, რითაც აჩვენებდა წინასწარ, თუ რისთვის იყო განწესებული. გვიან მიაღწია სამანს, მაგრამ მივიდა ჯანმრთელი და დაუღალავი. ხარის ნაკვალევიც დააჩნდა ცას – „ხარის ნავალი“. ამის შემდეგ აკურთხა ღმერთმა ხარი, ქედი დაულოცა და მას აქეთ მას აწევს ადამიანის შენახვის ტვირთით (კოტეტიშვილი, 1960, გვ. 382).

ხარის კულტი ეთნოგრაფიაში. ჩვენამდე მოღწეულია მსხვილფეხა შინაური ცხოველების კულტის გადმონაშთების არსებობა, კერძოდ, დღეობა „ბოსლობა“-ში ასახული ღვთაება თავდაპირველად ცხოველური სახის არსება უნდა ყოფილიყო, ხოლო შინაური მსხვილფეხა რქოსანი ცხოველებიდან ქართველებში გაღმერთებული, უეჭველია, ხარი იქნებოდა (ბარდაველიძე, 1953, გვ. 103).

თრიალეთის ერთ-ერთ ყორღანში ნაპოვნია ხის ოთხთვალის დიდი ეტლი, რომლითაც „შეასვენეს მიცვალებული თავის საუკუნო სამყოფში და იქვე დახოცეს ეტლში შებმული ხარებიც“ და სხვ. (გობეჯიშვილი, 1952, გვ. 68-95), ან ხომ არ წარმოადგენს ეს ნიმუში იმის ტრანსფორმებას, რაზედაც აპ. როდოსელი ამბობდა: კოლხების მიმართ, რომ ისინი „მიცვალებული მამაკაცების გვამებს ხარის ტყავში ახვევდნენ და ქალაქის გარეთ ხეებზე ჩამოჰკიდებენ (როდოსელი აპ., 1948, გვ. 116), ან უფრო გვიანდელი, კერძოდ მე-17 საუკუნის (1629 წ.) ცნობით, როდესაც მ. თამარაშვილი კათოლიკე-მისიონერთა მოღვაწეობას აღწერდა საქართველოში: „შემდეგ მღვდელმა წამიყვანა, - ამბობს პატრი ივანე, - და მიჩვენა თავიანთი მკვდრები, რომლებიც ოთხ მაღალ პალოებზე ასვენია გამოფულურულ ხეებში. ამ ხეებს თავსა და ბოლოებში ნახვრეტები აქვს ჰაერის შესასვლელად და გარედან შესაჭვრეტად, მიცვალებულის კარგად სანახავად. ამის მიზეზით თათრის ვაჭრები არ ყიდულობენ ამ ქვეყნის თაფლს, რადგან ჰგონიათ - ფუტკრები იმ მკვდრებიდან მოდიან“ (თამარაშვილი, 1902, გვ. 144). ერთი თქმულების მიხედვითაც, რომელიც დამოწმებული აქვს ა. რობაქიძეს (რობაქიძე, 1960, გვ. 32; 198) თავის ნაშრომში, რომ ხბოს ტანიდან გამოდის ფუტკარი. ხარის გვამისა თუ მისი სისხლისგან ფუტკრის წარმოშობის მოტივი საკმაოდ იყო გავრცელებული. ზოგთა დაკვირვებით, იგი ეგვიპტიდან უნდა მომდინარეობდეს, სადაც თითქოს წესად იყო ფუტკრის ახლად გაჩენის მიზნით, სახარე ხბოს ფეხით დაქელვა (Sayffert, 1930, p. 161). ხარის გვამიდან სხვადასხვა სასარგებლო მცენარეთა და ცხოველთა წარმოშობა დამოწმებულია სხვაგანაც. ფრანც კიუმონი თავის სტატიაში „მითრას მისტერიები“ წერს, თუ როგორ მოკლა მითრამ გამძვინვარებული ხარი და შემდეგ მკვდარი ხარის ტანიდან ამოვიდა გასაოცარი ბალახეულობა და მცენარეულობა, ხოლო ტვინიდან - პური, სისხლიდან - ყურძენი (Кюмон, 1929, стр. 64). ამ გულუბრყვილო ზღაპარს მივყავართ კაცობრიობის კულტურის სათავეებთან.

ხარი ონომასტიკაში. **ხარ** - ძირისგან ნაწარმოები საკუთარი თუ საგვარეულო სახელწოდებები დღევანდელ საქართველოშიც საკმაოდ გვხვდება (ჯანაშია ს. ტ. III, 1959, გვ. 128-129) მაგალითად, ხარაძე, ხარაბაძე, ხარაიშვილი. რაც შეეხება ტოპონიმებს ხართან დაკავშირებული ადგილის გეოგრაფიული სახელწოდებანიც მრავლად დაიძებნება: **ხართახევი** - სათესი ადგილი სოფ. ხალა (ბსკიფა 45); **კურვაი** - ადგილის სახელი, ზერაბოსელი (ბსკიფა 9(3)), გვ., 38, 51, ა. ახვლედიანის ჩანაწერები); **სახარია** - მთა შავშეთში (ფალავა, მ, ცინცაძე, მ. ბარამიძე, მ. 148), სადაც სახელის ფუძე ჩანს „ხარ“, საწარმოებელი აფიქსებია: „**სა - ია**“. რაც შეეხება ტოპონიმის სახელდების მოტივაციას, იგი ხარებისთვის განკუთვნილი ადგილი უნდა იყოს. **ხარის საწოლი** - იალაღი ხარებისათვის; **ხარი ათაღი** - იალაღი ხარებისათვის (შდრ., ტოპონიმი ხარის საწოლი); **ბულავრი** - ადგილის გეოგრაფიული სახელწოდება სოფელ გორგაძეებში - ხალა - ქობულეთის მუნიციპალიტეტი (ბსკიფა 38-51); **ოხოჯირი** - ადგილის სახელია სოფ. ზედა აჭი, ქობულეთის მუნიციპალიტეტი (ბსკიფა 8). ამ ტოპონიმთან დაკავშირებით, შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ამოსავალი ფუძე არის „ხოჯ“, რაც მეგრულ-ჭანურში **ხარ** -ს ნიშნავს (ჩიქობავა, 1938, გვ. 78). მოცემულ ტოპონიმში გამოიყოფა საწარმოქმნო აფიქსები: პრეფიქს-სუფიქსი: „**ო-ირ**“, ისევე როგორც ტოპონიმ „ობოდირ“-ში. იგი ზანური (მეგრულ-ჭანური) წარმოების ტოპონიმია და, შესაძლოა, „სახარე“-ს ნიშნავდეს (ახვლედიანი 61); შდრ.: „ხარიათაღი“ - ხარის საწოლი, სოფ. მანყვალთასა და მთაგინურში (შუახევის მუნიციპალიტეტი).

არქეოლოგიურ ძეგლებში გამოვლენილი ხარის კულტის მონაცემები. ხარის კულტის ამსახველი არქეოლოგიური მონაცემების არსებობა უტყუარად დასტურდება მესოპოტამიის, კავკასიის და სხვა რეგიონთა უძველესი კულტურების ძეგლებში. ეს მიუთითებს, რომ ის მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა არაერთი ეთნიკონის ყოფით რეალობაში, რაც, თავის თავად, ხარის მრავალმხრივ ფუნქციურ, სიმბოლურ და იდეის თვალსაზრისით დატვირთვაზე მოგვითხრობს. ამიტომაცაა, რომ ის სხვადასხვა სფეროში ვლინდება: ენაში, მითებში, ფოლკლორში, ტოპონიმიკაში, ეთნოპრაქტიკაში და მატერიალურ კულტურის ძეგლებში.

მატერიალურ კულტურაში ის წმინდა ფაქტოლოგიურ მონაცემებს ემყარება და სულ სხვადასხვა ტიპისა და ფაქტურის მასალებში ავლენს თავს: ძირითად კი, ეს არის თიხა, ქვა, ლითონი, ძვალი და ნახევრად ძვირფასი ქვებიც კი. ამ ორი უკანასკნელი მასალისაგან შექმნილი ნიმუშები დადასტურებულია წინა აზიის რეგიონში. კავკასიაში კი, ძირითადად თიხის, ქვისა და ლითონის

მცირე პლასტიკის არტეფაქტები გვხვდება. ისინი სხვადასხვა ქრონოლოგიურ პერიოდებში იჩენს თავს, რომელიც, ცხადია, სტილისტურ და ტექნიკური დამუშავების მხრივ ცვლილებებს განიცდის, რაც განვითარების დინამიკიდან გამომდინარე ბუნებრივიცაა. კავკასიაში ხარის გამოსახულებები გვხვდება როგორც სამხრეთ, ისე მის ჩრდილო რეგიონებში და თანაც საკმაოდ ადრეული პრეისტორიული ხანიდან დაწყებული განვითარებული შუა საუკუნეების ჩათვლით, სადაც ის სატაძრო არქიტექტურაში, ბარელიეფების სახითაა წარმოდგენილი.

აღმ. საქართველოს მონაცემები. ხალკოლითის ხანის ზოგიერთ ძეგლებზე უკვე გვხვდება ხარის სტილიზებული ნიმუშები რქების მკაფიოდ გადმოცემის გამო. ასეთია გვიანხალკოლითური პერიოდით დათარიღებულ ორჭოსანის ნამოსახლარზე მიკვლეულ ფენაში აღმოჩენილი თიხის სამი ფიგურა (Gambashidze I., 2018, pp. 74-84). ცხადია, ამ ადრესამინათმოქმედო კულტურაში გასაკვირი არ არის ამ ცხოველის ფიგურის დამზადების ფაქტი, რადგან მათ ცხოველები უკვე მოშინაურებული ჰყავდათ. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ ამგვარ ფიგურათა რაოდენობა მაინც ლიმიტირებულია.

როგორც ცნობილია, ხარის კულტის არსებობა უშუალოდ უკავშირდება მინათმოქმედებისა და სამინათმოქმედო პრაქტიკის თვალსაჩინო და უპირობო დანიშნულებას სამხრეთ კავკასიის მოსახლეობაში, რაც ყველაზე მკაფიოდ ჩანს ადრე ბრინჯაოს ხანიდან და რაც უკავშირდება მტკვარ-არაქსის კულტურის გამოჩენას ამ ტერიტორიაზე და ასევე, მის მიღმა სამხრეთით რეგიონებში იქ, სადაც ეს კულტურა ფართოდ გავრცელდა. მტკვარ-არაქსის კულტურა სამინათმოქმედო პრაქტიკის პრიორიტეტის მქონე ამ მოსახლეობის წამყვანი ნიშანია. მინათმოქმედება განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს მათ ყოფაში და ყველაფერს მტკვარ-არაქსელი სწორედ ამ საქმიანობას უკავშირებს. ამ დარგის განვითარება განსაკუთრებით დააინაურა ბრინჯაოს მეტალურგიის პირველად გამოჩენამ, რამაც უზრუნველყო სამინათმოქმედო იარაღების მეტი ეფექტურობა. ხარის კულტთან და ამ ცხოველის მნიშვნელობასთან დაკავშირებული არტეფაქტების ერთდროულად გამოჩენა ფიქსირდება მტკვარ-არაქსის კულტურის საფეხურზე. ესენია: ხარის თიხის ფიგურები, ხარის რქების სტილიზებულად რეპრეზენტირება მხატვრული ბრინჯაოს ნაწარმზე, კერძოდ საკინძების მხატვრულად დამუშავებულ თავებზე, თვით ურმის თიხისა და ხისაგან შექმნილი მოდელები, ხარის რქების გამოსახულებიანი სადგარები, ასევე ურმის ბორბლის მოდელები, რაც სამინათმოქმედო პრაქტიკაში მინის ხენასთან დაკავშირებული ამგვარი მასალის გამოყენებაზე უშუალოდ მეტყველებს. ამ პროცესში კი ხარის როლი, ცხადია, პრიორიტეტული იქნებოდა. ამიტომ ხარის კულტის გამოჩენა სიმბოლურ მნიშვნელობასთან ერთად, რასაკვირველია, მინათმოქმედების განვითარებაში მის საგანგებო ფუნქციაზეც მიუთითებს. მინის დამუშავებისათვის ორბორბლიანი საზიდრები და ურმების დამზადება მკვრივმერქნიანი ხის მასალისაგან, ბუნებრივია, ლითონის იარაღის გარეშე წარმოუდგენელი იყო. სწორედ ბრინჯაოს მეტალურგიის გამოჩენამ განაპირობა ერთი მხრივ ბრინჯაოს სამეურნეო იარაღების (ასევე სხვა კატეგორიის არტეფაქტების) წარმოება, ხოლო, მეორე მხრივ, კი – მისი აქტიურად გამოყენება ყოფის სხვადასხვა სფეროში. სამინათმოქმედო საქმის განვითარებისათვის, ბუნებრივია, აუცილებელი იყო გამწვევი ძალა. მიჩნეულია, რომ დასაწყის ეტაპზე გამწვევ ძალად ეკვიდები ჩანს, შემდეგ კი ჩნდება ხარი (მირცხულავა 105). ამიტომ, ერთი მხრივ, ბორბლიანი ტრანსპორტის (საზიდარი, ურმისა და ბორბლის მოდელები), მეორე მხრივ, კი ხარის გამოსახულებების ერთდროულად გამოჩენა მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ საფეხურზე მინათმოქმედებაში მომხდარ გარდატეხაზე მიუთითებს. მკვლევრები სხვადასხვა დანიშნულებისთვის განკუთვნილი ბორბლიანი ტრანსპორტის გავრცელების, ასევე, ადრეულ ეტაპზე მასიური ბორბლების კონსტრუქციის ერთგვაროვნების საფუძველზე ფიქრობენ, რომ უნდა მომხდარიყო ამ გამოგონების იდეის დიფუზია მისი წარმოქმნის ცენტრიდან სხვა რეგიონებში (Чайлд, 1956, стр. 358), ხოლო ასეთ რეგიონად მიჩნეულია ჩრდილო მესოპოტამიასა და კავკასიას შორის ტერიტორია. ამასთან, სხვადასხვა მკვლევრები საზიდრების გავრცელების სხვადასხვა სავარაუდო გზებს გვთავაზობენ, რომელსაც დაწვრილებით ეხებიან თ. გამყრელიძე, ვ. ივანოვი თავის ფუნდამენტურ მონოგრაფიაში ინდოევროპელების შესახებ. საზიდრების გავრცელების სავარაუდო მარშრუტებს შორის ისინი მიუთითებენ შემდეგ რეგიონებს: უპირველესად, წინა აზია – მცირე აზია – ბალკანეთი – დასავლეთ ევროპა; წინა აზია – კავკასია – ჩრდილო შავიზღვისპირეთი – დასავლეთ ევროპა; ასევე, კასპიისპირეთის აღმოსავლეთ სანაპიროდან – ვოლგისპირეთი და მის აღმოსავლეთ

თით – ინდოეთი და ჩინეთამდე (Гамкрелидзе, 1984, გვ. 734). მკვლევართა აზრით, ნიშანდობლივია, რომ ბორბლიანი ტრანსპორტის ევროპაში გავრცელებაში არსებითად მიიჩნევა სწორედ კავკასიის როლი იმ ანალიზების საფუძველზე, რომ ძვ. წ. მე-2 ათასწლეულით დათარიღებული აღმოსავლეთ ევროპის საზიდრები კავკასიური წარმომავლობის ხის მასალისაგან იყო დამზადებული (Кузмина, 1980, стр. 12). კავკასიაში ყველაზე ადრეული ორბორბლიანი ურმის თიხის მინიატიურული მოდელები საქართველოში, თიანეთის რაიონში ბადანის ადრე ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარზე, სხვადასხვა კერამიკული მასალებით სავსე ე.წ. სამეურნეო ორმოში იქნა აღმოჩენილი (ჯაფარიძე ო. , 1992). (ტაბ. LXVIII) [ტაბ. I, 1]. მას, როგორც ჩანს, და ეს ზედმინევით ზუსტ და არა თავისუფალ რესტავრაციას ეფუძნება, საკმაოდ რთული კონსტრუქცია ჰქონია. ურემზე დადასტურებული სპეციალური გასაყრელი ფოსოები მიუთითებს, რომ მას გაკეთებული ჰქონია ჭალები, ხელნა, უღელი და შედგმული იყო ღერძ-ბორბალზე (მირცხულავა 106). ბუნებრივია, ამგვარ სამინათმოქმედო პრაქტიკაში არსებულ სახვნელ ურემში შებმული იქნებოდა გამწვევი ძალა და ეს ხარი იქნებოდა. ჯერჯერობით, ეს არის ერთადერთი ურმის მინიატიურული, მაგრამ მთლიანი მოდელები კავკასიაში. ხარის დამადასტურებელი გამოსახულება და ორთვალა ურმის სტილიზებული გამოსახულებები ცნობილია საჩხერეში, ამავე, ადრე ბრინჯაოს ხანის ნაჩერქეზევის № 13 სამარხის ბრინჯაოს ქინძისთავზე (ჯაფარიძე ო. , 1955, გვ. 172), ტაბ. XII_{3,10}; სურ. 11), რომელიც მხატვრული ხელოსნობის გამორჩეული ნიმუშია [ტაბ. I, 2-1]. ბ. კუფტინმა, რომელმაც მიაკვლია ამ საკინძს, ის იმთავითვე ხარებშებმულ ორთვალის გამოსახულებად ჩათვალა (ჯაფარიძე ო. , 1955, გვ. 88). ხარის გამოსახულებისა და საზიდრის შერწყმულად წარმოდგენილი პლასტიკა ხშირი შემთხვევაა წინა აზიის ძეგლებიდან: ასეთია თიხის მოდელები ტელ-ფარადან და, ასეთივე გავრა VI-ის მასალებშიც (Чайлд, 1956, стр. 109). საზიდრების თიხის მოდელები შუა აზიის სხვადასხვა პრეისტორიული ძეგლებიდანაცაა ცნობილი (მირცხულავა 106).

ხარის სტილიზებული გამოსახულებები, ხარისრქიანი სადგარების და თიხის ბორბლის მოდელებისა, მინათმოქმედებაში გამოყენებული ორთვლიანი ურმის იმიტაციაა და მის პრაქტიკაში არსებობაზე მიუთითებს. ცნობილია ახალციხის ამირანის გორის (ჩუბინიშვილი, მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა, 1965: სურ. (9_გ; 9_გ), ხიზანანთგორის (ჯაფარიძე ო. , 1992); ტაბ. XCII, XCIII), ქვაცხელების ნამოსახლარის (ჯაფარიძე ო. , 1992); ტაბ. C), ბადანის ნამოსახლარის (ჯაფარიძე ო. , 1992); ტაბ. LXVIII, LXIX), ციხიაგორას ნამოსახლარის (მახარაძე 126) სურ. 126), ნახიჭევანის ქიულ-თეფეს (აზერბაიჯანი), ნამოსახლარიდან (ჩუბინიშვილი, 1965, გვ. 9 (1)), შრემ-ბლურის (ჩუბინიშვილი, 1965, გვ. 9 (2)); მოხრაბლურის (Кушнарева, 1970); рис. 25₂₂), ბაბადერვიშის (სომხეთი) და სხვა ძეგლებიდან (Кушнарева, 1970); рис. 28₂₃; (Мунчаев, 1994, стр. 45), табл. 13), ნამოსახლარებიდან.

საყურადღებოა, რომ ხარი არა მხოლოდ როგორც საკულტო ან როგორც სამეურნეო საქმიანობაში წამყვანი ფუნქციის მატარებელი ცხოველი, არამედ როგორც სატრანსპორტო საშუალების – ეტლებში შებმული გამწვევი ძალა, კავკასიაში გამოყენებულია შუა ბრინჯაოს ხანის სრულიად დასაწყისიდან და მთელ შემდგომ პერიოდში. ამის დამადასტურებელი მასალა კარგადაა წარმოდგენილი სამარხეულ ძეგლებში, ჯერ ერთი, დასაკრძალავი ეტლების და, მეორეც – შეწირული ხარის თავის ქალისა და ძვლების სახით. საყურადღებო მასალა ხარის დაკრძალვის რიტუალთან დაკავშირებით მოგვეპოვება შუა ბრინჯაოს ხანის უადრესი ეტაპის ანუ ბედენის კულტურის ისეთი სამარხეული ძეგლებიდან, როგორებიცაა ბედენის პლატოს ყორღანი (ორჯონიკიძე); ტაბ. XL) და ანანაურის №3 დიდი ყორღანი, სადაც ორი უზარმაზარი ზომის დასაკრძალავი ეტლი აღმოჩნდა მდიდრულ ყორღანში (მახარაძე, ზ., კალანდაძე, ნ., მურვანიძე ბ., 2016, გვ. 329); სურ. 25, 29, 33-36; ტაბ. XXIII-XXVII).

შუა ბრინჯაოს განვითარებული ანუ II ეტაპის თრიალეთის კულტურის ძეგლებიდანაც ცნობილია დასაკრძალავი ხის ეტლები. 1958 წელს თრიალეთში გათხრილ საბიდ-აღჩას № 5 ყორღანში მიკვლეული იქნა ხის ოთხბორბლიანი დასაკრძალავი ეტლი, რომლითაც მიცვალებულთან ერთად შექონდათ მისთვის იმქვეყნიურად განკუთვნილი მდიდრული ინვენტარი (ჯაფარიძე ო. , 1969, გვ. 74-79); ტაბ. XXIV). ასევე, მნიშვნელოვანია დასაკრძალავი ეტლების აღმოჩენის ის ფაქტები, რომლებიც დადასტურდა მე-20 საუკუნის 30-იან წლების მასშტაბური გათხრებით წალკის რეგიონში.

აკად. ბ. კუფტინი, რომელიც ამ ძეგლებს სწავლობდა, ხაზგასმით მიუთითებდა, რომ კრემირებული მიცვალებულის ფერფლი ორმოიან ყორღანებში შეჭმონდათ დრომოსის გავლით ხის დასაკრძალავი ეტლით, რომელსაც იგი უკავშირებს ხეთურ ლურსმულ ტექსტებში დაკრძალვის რიტუალში მოხსენიებულ გადასაზიდ ეტლებს (Куфтин, 1941, стр. 81). მას ანალოგიურად მიაჩნია საბიდ-ა-ღჩას №29 ყორღანში მის მიერ აღმოჩენილი მძიმე ოთხთავალა ეტლი (Куфтин, 1941, стр. 81), табл. CVII), რომელიც ხარების მეშვეობით მოძრაობდა. ამ მოსაზრების გასამყარებლად ის თვლის ნალკის №15 ყორღანის ორმოს შუა ღერძის ორსავე მხარეს დადასტურებული ორი ხარის ძვლებსა და თავის ქალებს და №7 ყორღანში მიკვლეულ ხარის ძვლებსა და თავის ქალას, რომლებიც ამ ცხოველისაგან ტყავთან ერთიანად უნდა აძრობილიყო და ისე მოთავსებულიყო სამარხის ძირზე. დაკრძალვის რიტუალის ამ არსებით დეტალს მკვლევარი მიიჩნევს იმის ასახვად და იმიტაციად, რომ აქ დაკრძალულ მიცვალებულს იმქვეყნიურ ცხოვრებაშიც თან უნდა ხლებოდნენ ხარები, რომლებმაც ის სამარხამდე მიიყვანეს. საბოლოოდ კი შენირული ხარის ხორცი გამოიყენებოდა ტრაპეზისათვის, რომელიც დაკრძალულის პატივსაცემად იმართებოდა, რისი მანიშნებელია სამარხი ორმოს შუაგულში აღმოჩენილი სპილენძის უზარმაზარ ქვაბებში აღმოჩენილი ხარის ძვლები. თრიალეთის კულტურაში მიცვალებულისათვის ხარების მსხვერპლად შეწირვის ტრადიციის უშუალო ანალოგიად მიაჩნია ბ. კუფტინს ხეთი მეფისა და დედოფლის დაკრძალვის რიტუალის აღწერის ლურსმულ ტექსტებში მოხსენიებული ხარების (ასევე ცხვრებისაც) შეწირვა, რომელიც ხეთურ ცივილიზაციაში დასტურდება (Куфтин, 1941, стр. 83). ამავე პერიოდს მიეკუთვნება დასაკრძალავ სამარხ-ორმოში ხარის თავების სპეციფიკურ ადგილებში განლაგება ირგანჩაის №5 ყორღანიდან (ქვემო ქართლი) და თრელის №43 სამარხიდან (შიდა ქართლი). ანალოგიური ტრადიცია ანატოლიაში დადასტურებულია რამდენადმე ადრეულ, ადრე ბრინჯაოს ხანის ალაჯა ჰუიუკის სამეფო სამარხშიც [ტაბ. I, 3].

ამ არტეფაქტებთან ერთად უაღრესად საყურადღებო ფართო ქვაფენილიანი გრანდიოზული გზები გამოავლინა სადაზვერვო ექსპედიციამ 1999 წელს, როცა ნალკის ნყალსაცავის დონემ იმდენად დაბალ ნიშნულზე დაინია, რომ ამგვარი ყორღანებისკენ, ბ. კუფტინის მიერ გათხრილი მდიდრული სამარხეული კომპლექსებისაკენ სავალი კონსტრუქციები, ჯერ კიდევ 30-იან წლებში გამოჩნდა. ამ აღმოჩენასა და გზების რეკონსტრუქციას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს და იგი ნათლად გვიჩვენებს, რომ თრიალეთის ელიტური საზოგადოების სამარხეული რიტუალისათვის განკუთვნილი დასაკრძალავი ეტლები სწორედ ამ ქვაფენილების საშუალებით მიჰყავდათ ყორღანებისაკენ (ნარიმანიშვილი, 2009, გვ. 6-7; 56-64), ტაბ. V-XVII). ცხადია, რომ ამ გრანდიოზულ და იდეალურად ნაგებ გზებზე ეტლები ხარების საშუალებით მოძრაობდნენ ყორღანისაკენ, რომლებსაც რიტუალის ბოლოს სწირავდნენ. ეს კი დაკრძალვის რიტუალში ხარის მნიშვნელოვან როლზე მიუთითებს.

მიუხედავად იმისა, რომ ზოგადად ზოომორფული თემატიკით ორნამენტირებული კერამიკული ჭურჭელი ბრინჯაოს ხანის მთელ პერიოდში, თუმცა, განსხვავებული თემატიკით, სტილითა და ინტენსივობით გვაქვს წარმოდგენილი (გამონაკლისი მხოლოდ ე.წ. ადრეყორღანული ხანის კულტურაა), მაინც ხაზი უნდა გავუსვათ, რომ საკუთრივ ხარის სახე არც ისე ხშირია სხვა ცხოველებთან შედარებით (ფუთურიძე, 2022, გვ. 7-22). გვიან ბრინჯაოს ხანის თიხის ჭურჭელი ხარის გამოსახულებით აღმოჩნდა თრელის №24 სამარხის ინვენტარში (ახვლედიანი ნ., 1999, გვ. 46). ტაბ. CIV), რომელიც განსაკუთრებით მდიდარი იყო ზოომორფული თემის პრეზენტირების მხრივ.

აღმოსავლეთ საქართველოში ხარის მცირე პლასტიკით შემკული მხატვრული ბრინჯაოს საუკეთესო ნიმუში – ცული, რომელიც სოფ. ოჟორაში იქნა მიკვლეული, რაც ხშირი ხდება სწორედ გვიან ბრინჯაოს ხანის დასაწყისიდან, ტიპიური კოლხური ცულის შიდა ქართლში გავრცელების შემთხვევას, წარმოადგენს (ო. ჯაფარიძე 232-233), სურ. 172). ხარის გამოსახულებათა თიხის პლასტიკის არაერთი არტეფაქტია წარმოდგენილი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა ძეგლებზეც. ცხადია, ბრინჯაოს ეპოქის რამდენიმე ათასწლეულის მანძილზე, მხოლოდ ჩვენ მიერ მოტანილი მაგალითებით, ვერ ამოიწურება ხარის გამოსახვის შემთხვევები, მაგრამ მან, ვფიქრობთ, მაინც ნათელი წარმოდგენა შეგვიქმნა არქეოლოგიური არტეფაქტებით მისი პრეზენტირების მრავალფეროვნებასა და ცვლილებების დინამიკაზე სამხრეთ კავკასიაში.

ჩრდილო კავკასია. ადრე ბრინჯაოს ხანის დასაწყისის საკუთრივ ჩრდილო კავკასიაში გავრცელებულ ცნობილ მაიკოპის კულტურაში, რომელიც გამორჩეულად მდიდარია ტორევეტიკის მასალით, ძვირფას ჭურჭელზე და ასევე, მცირე პლასტიკის ნიმუშებზე, ხარის გამოსახულებების სხვადასხვა კომპოზიციისა წარმოდგენილი. ეს კი ნიშნავს, რომ ამ კულტურის არტეფაქტებზე ხარის კულტის ასახვას მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. მცირე პლასტიკის არტეფაქტებიდან საყურადღებო და ყველაზე მდიდრულია ხარის ოქროსა და ვერცხლის მრგვალი ფიგურები, რომლებიც საკულტო ინსიგნიის-შტანდარტის თავებად იყო განკუთვნილი და რომლებიც ყორღანებში იქნა აღმოჩენილი (Марковин, В., Мунчаев Р., 2003, стр. 54), рис.10; (Piotrovsky, 2003, pp. 290-292). ისინი გამორჩეულია პლასტიკურობით, შესრულების ზედმინევნით დახვეწილობითა და ამ ცხოველის სახასიათო თითოეული დეტალის გადმოცემით. მას განსაკუთრებით გამოარჩევს გრძელი და დახვეწილად მოდელირებული რქების ხაზგასმა, რაც ხარის საკულტო როლის საგანგებოდ აღნიშვნაა [ტაბ.V, 1]. გარდა მრგვალი ფიგურებისა ხარის რეპრეზენტირება მოგვეპოვება ჭედური ტექნიკით შესრულებული ვერცხლის მდიდრულად ორნამენტირებულ ორ ჭურჭელზე. მათგან ერთი თასი მთლიანად დაფარულია ლანდშაფტის, მცენარეული და ცხოველური სახეებით, რომელთა შორის შუა ფრიზზე ერთ მწკრივად განლაგებულ ცხენსა და ლომთან ერთად წარმოდგენილი გვაქვს ხარის ორი ფიგურა. რაც შეეხება, მეორე, ასევე ორნამენტირებულ ვერცხლის მაღალყელიან თასს, მასზე ორ გეომეტრიულ ორნამენტულ მოტივს შორის ფართო ფრიზზე გამოსახულ სხვა ცხოველთა შორის ვხვდებით დანარჩენებთან შედარებით აშკარად უფრო მოზრილი ზომის ხარის რეალისტურ სახეს (Piotrovsky, 2003, p. 293), cat.no 192, Fig.81, 82). გარდა აღნიშნულისა, საყურადღებოა ასევე სხვა კატეგორიის არტეფაქტიც. ეს არის მაიკოპის მდიდრულ ყორღანში აღმოჩენილი მიცვალებულის გადასაფერებლის, ბალდახინის შემკობისათვის განკუთვნილი, დაბალი ბარელიეფით შესრულებულ სხვადასხვა ცხოველების გამოსახულებიან ბრტყელ ფირფიტებს შორის წარმოდგენილი ხარის ოქროს 19 მისამაგრებლები (Марковин, В., Мунчаев Р., 2003, стр. 55); (Piotrovsky, 2003, p. 294), cat.no 194 a-d). ყველა ეს არტეფაქტი მიუთითებს, რომ ხარის გამოსახულებების სხვადასხვაგვარ მასალებზე ინტერპრეტირება, ჩრდილო კავკასიაშიც აქტუალური იყო. ამავე კულტურის სხვა ძეგლებზეც დასტურდება ხარის ამსახველი არტეფაქტები. კერძოდ, ყუბანისპირეთში, სადგურ სტარომიშასტოვსკის გამორჩეულად მდიდრულ განძში აღმოჩენილი იქნა ხარის ფიგურა, ხოლო ნოვოსვობოდნაის დოლმენში კი ქვისაგან დამზადებული და შავი ფერით შეღებილი ხარის (თუ ძროხის) პატარა ზომის სკულპტურა (Марковин, В., Мунчаев Р., 2003, стр. 65). ყველა ზემოთჩამოთვლილი შემთხვევები მაიკოპის კულტურის მდიდრულ ძეგლებში ხარის მცირე პლასტიკისა თუ ჭედური ტექნიკით ვერცხლის ჭურჭლებზე შესრულებული ნიმუშებისა, ამ ცხოველის საკულტო მნიშვნელობაზე მიუთითებს. მაიკოპის კულტურის ზემოაღნიშნულ ოქროსა და ვერცხლის შტანდარტის თავებად განკუთვნილ ხარის ფიგურებთან მიმართებით აუცილებლად აღსანიშნავია მცირე აზიის ცენტრალურ ნაწილში ადრე ბრინჯაოს ხანის ხათური კულტურის გავრცელებული ანალოგიური არტეფაქტები, მიკვლეული ალაჯა ჰუიუკის სამეფო სამარხში (Dictionary, 2000, p. 10), [ტაბ.II, 1]. აქვე მოკლედ მივუთითებთ იმ თვალსაზრისის შესახებაც, რომელიც არსებობს მაიკოპის კულტურის სახით ჩრდილო კავკასიაში, მოულოდნელად, ყოველგვარი საფუძვლისა და წინაპირობის გარეშე, ამ რეგიონისათვის სრულიად არატიპური და არნახულად მაღალი დონის, ამავე დროს კი აშკარად უცხო კულტურული პლასტის მქონე რეალობის გამოჩენასთან დაკავშირებით. აღნიშნული კულტურული ინოვაცია ჩრდილო კავკასიაში მცირე აზიის ცენტრებიდან ჩანს ინფილტრირებული. ამ თვალსაზრისს დღეისათვის მკვლევართა უმრავლესობა იზიარებს და ის უკვე საკამათოც არ ჩანს (Резепкин, 1991); (Мунчаев, 1994, стр. 209; 211; 212); (Марковин, В., Мунчаев Р., 2003, стр. 78); (Резепкин, 1991, стр. 171-172); (Массон, 1997, стр. 64)), გამომდინარე არაერთი უტყუარი არქეოლოგიური არტეფაქტის დადასტურებისა.

წინა აზიის რეგიონი. გარდა კავკასიის ორსავე არეალში აღმოჩენილი ხარის არტეფაქტების ზემოაღნიშნული შემთხვევებისა, აუცილებლად უნდა აღვნიშნოთ ამ კატეგორიის მასალები წინა აზიის ფართო რეგიონის სხვადასხვა უძველესი კულტურებიდან. მათ შორის ყველაზე უძველესია ძვ.წ. X-VIII ათასწლეულების გამორჩეული მნიშვნელობის მონუმენტური და უძველესი სამლოცველო ხასიათის ძეგლი – გობეკლი თეფე სამხრეთ-აღმოსავლეთ ანატოლიაში. ეს საკულტო

ძეგლი ხელოვნურ ბორცვზეა ანუ თელეზე, რომელიც მონადირე-შემგროვებელთა საზოგადოების მიერ იქნა აგებული კირქვიან პლატოზე. მისი მთავარი მახასიათებელია T – ს ფორმის ქვის სტელები, ზედ გამოსახული გარეულ ცხოველთა დაბალი და მაღალი ბარელიეფით. მრავალფეროვან ფაუნისტურ გამოსახულებათა შორის წარმოდგენილია ხარის ბარელიეფიც, რაც მის როგორც საკულტო ცხოველის მნიშვნელობას წარმოაჩენს (Schmidt, 2010, pp. 239-256).

მცირე აზიის სამხრეთ რაიონში მდებარე ნეოლითური ნამოსახლარი – ჩათალ ჰუიუკი მრავალფეროვნად და გამორჩეულად ხაზგასმულად გადმოგვცემს ხარის როგორც საკულტო ცხოველის როლს ჩათალ ჰუიუკელთა რწმენა-წარმოდგენების სისტემაში. ამ ნამოსახლარის საცხოვრებელი მთავარი ოთახის აღმოსავლეთ კედელი, რომელიც საკულტო-სარიტუალო მნიშვნელობის სივრცედ ჰქონდათ გამოყოფილი მათ ბინადრებს, მთლიანად შემკული იყო ხარის თავის ქალებით, რომლებიც ჯერ ბათქაშით იყო რესტავრირებული და შემდეგ კი, მისი რქები, თვალები და პირი მუქი წითელი საღებავით მოხატული (Мелларт, 1982, стр. 93), рис.37). ამავე ნამოსახლარის VI დონეზე გაითხარა შვიდი ხარის რქებით შემკული მართკუთხა ფორმის ბათქაშის ბაქანი ანუ შემადგენელი პლატფორმა, რომელიც აშკარად ამ ძეგლის საკულტო დანიშნულების ადგილს წარმოადგენდა (Sagona, A., Zimansky, P., 2009, p. 93), Fig. 4.6 – 2) [ტაბ. I,4]. გარდა ამისა, ჩათალ ჰუიუკის ერთ-ერთ მოხატულ კედელზე ადამიანთა მომცრო ფიგურების გარემოცვაში, ცენტრში წარმოდგენილია წითელი ფერის ხარის დიდი ზომის ფიგურა (Sagona, A., Zimansky, P., 2009, p. 91), Fig.4.5) [ტაბ. I,3]. ეს ყველაფერი ცენტრალური ანატოლიის ნეოლითური ხანის საზოგადოების რწმენა-წარმოდგენაში ხარის კულტის აშკარა პრიორიტეტულობაზე მიუთითებს (Dictionary, 2000, pp. 66-67); (Sagona, A., Zimansky, P., 2009, pp. 86-92), Fig. 4.6; Fig. 4.5; (Мелларт, 1982, стр. 92-93), рис. 36 и 37).

ძვ.წ. 2168-2050 წწ. შუმერის დედაქალაქის ურის სამეფო სამაროვნზე ხშირად ფიგურირებს ხარი სხვადასხვა სახით. სამაროვნზე მეფის სამარხში, მცირე პლასტიკის მრავალფეროვან მასალათა შორის აღმოჩენილია ხარის ოქროს ფიგურა, რომელიც უადრესი მუსიკალური ინსტრუმენტების – ლირის საფასადო მხარის მდიდრულ შემკულობას ამშვენებს (Woolley, 1934;) (Black J., Green A., 1992, p. 44), [ტაბ. VI, 7]. გარდა ამისა, დაკრძალვის ცერემონიაში აშკარად მონაწილეობს ხარი, რასაც კარგად გვიჩვენებს სამარხების პალეოზოოლოგიური კონტექსტი, სადაც ხარის თავის ქალებისა და ჩონჩხის ნაშთებია აღმოჩენილი. როგორც ამ ძეგლის გამთხრელი ლეონარდ ვული მიუთითებს და გვაძლევს დაკრძალვის რიტუალის რეკონსტრუქციას, ჩანს, რომ სამეფო ოჯახის მიცვალებულები მათთვის იმკვეყნიურად განკუთვნილ უმდიდრეს ინვენტართან ერთად სამარხში შეჰყავდათ დასაკრძალავ ეტლში შებმული ხარებით (Black J., Green A., 1992, p. 105), Fig.84). ხარის მცირე პლასტიკის ოქროს ფიგურები წარმოდგენილია სამეფო სამარხის მდიდრულ სამარხეულ ინვენტარს შორის (Woolley, 1934;) და ასევე, როგორც დედოფალ ფუაბის დიადემის შესამკობელი საკიდები (Crawford, 2004, pp. 168-169), Fig. 8.6).

მკვლევრები ხაზგასმით მიუთითებენ, რომ ხარის როგორც საკულტო ცხოველის ამსახველი მასალა, უწყვეტად მთელ ქრონოლოგიურ რეტროსპექტივაში, მცირე აზიაში ნეოლითის უადრესი პერიოდიდან დაწყებული ძველასირიული სავაჭრო კოლონიების პერიოდის ჩათვლით, საკმაოდ ფართოდაა გავრცელებული (Arúz, 2008, გვ. 134) და უფრო დიდხანსაც, გვიან ბრინჯაოს ხანის დასასრულსაც, რაც, ჩვენი აზრით, ცხადად მიუთითებს ამ რეგიონის რწმენა-წარმოდგენებში არსებული საკულტო მნიშვნელობის მქონე ტიპის (ამ შემთხვევაში ხარის) უწყვეტ განგრძობითობაზე. აღნიშნულ რეგიონში ხარის კულტის არსებობის ერთ-ერთ საუკეთესო მაგალითს წარმოადგენს ადრე ბრინჯაოს ხანის ალაჯა ჰუიუკის სამეფო სამაროვნის მდიდრულ დასაკრძალავ ძეგლებში აღმოჩენილი ოქროსა და ვერცხლის ხარის მცირე პლასტიკის ნიმუშები, რომლებიც საკულტო ინსიგნიის – შტანდარტის თავებს წარმოადგენს [ტაბ. II, 1]; (Dictionary, 2000, p. 10) და რომელთაგან ზოგის ზუსტი ანალოგები, როგორც ზემოთ მაიკოპის კულტურის ფიგურებთან დაკავშირებით მივუთითებდით, ალაჯას სამეფო ყორღანებში იქნა მიკვლეული. თუმცა, უნდა ითქვას რომ ხათური ბრინჯაოს შტანდარტების რეპერტუარში გაცილებით მრავალფეროვანია ხარით გადმოცემული ამ საკულტო არტეფაქტების ნიმუშები (ტრიადის გამოსახულება და სხვა) (Lloyd, 1956, გვ. 4,5); (Sagona, A., Zimansky, P., 2009, p. 207), Fig. 5.28). გარდა ამისა, აღსანიშნავია ხარის მნიშვნელობა ადრე ბრინჯაოს ხანის ხათური კულტურის დაკრძალვის რიტუალში, რასაც ცხადად მიუთითებს

ამ ცხოველის თავის ქალებისა და კიდურების ჩატანება სამარხების კონკრეტულ და გამორჩეულ ადგილებში ინვენტართან ერთად, მათი ტრადიციის აუცილებელი მახასიათებელი ნიშანი იყო, რაც ასევე ხარის გამორჩეულ როლს ხაზს უსვამდა (Sagona, A., Zimansky, P., 2009, pp. 212-215), Fig. 5.30), [ტაბ. II, 3].

ადრე ბრინჯაოს პერიოდის (ძვ.წ. 2350-2250 წწ) ხანიტვე თარიღდება სირიაში მდებარე ცნობილი ებლას ცივილიზაციის დედაქალაქ ებლაში (ტელ მარდიხი), მისი ადმინისტრაციული კვარტალის ერთ-ერთ ოთახში აღმოჩენილი კირქვისაგან დამზადებული ფეხებმოკეცილ, მჯდომარე პოზაში გადმოცემული ხბოს მრგვალი, ნატურალისტური ფიგურა (Matthiae, 2003, p. 174), cat. No. 113), [ტაბ. II, 2], რომლის ანალოგია არსად არაა ცნობილი ძველი სამყაროს სხვა თანადროულ კულტურებში. თუმცა, მიჩნეულია, რომ ცხოველის ფორმების გადმოცემის მხრივ ის ექვემდებარება გვიან ურუქისა და ჯემდეტ ნასრის პერიოდის ხელოვნების ტრადიციას (Matthiae, 2003, p. 174). ხბოს კიდევ ერთი, ოღონდ მდგომარე პოზის ფიგურა, წარმოდგენილი ძალზე საინტერესო კონტექსტში, მოპოვებულია შუა ბრინჯაოს ხანის აშკელონის (აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთი) სამლოცველოდან. როგორც მიუთითებენ, ხარის ფიგურა მოთავსებული იყო თიხის ჭურჭელში, რომელიც უშუალოდ მიმდგარი იყო მასზე გაკეთებულ ფართო კართან (Dictionary, 2000, p. 35) [ტაბ. II, 4]. ამის გამო ის პრეისტორიული ეპოქის გამორჩეულად მოდელირებულ არტეფაქტს წარმოადგენს.

ირანის პროტო-ელამიტური ხანის, ძვ. წ. 3000-2800 წწ დათარიღებული მხატვრული ხელოსნობის უნიკალური ნიმუში წარმოადგენს ვერცხლის მცირე პლასტიკის დაჩოქილ პოზაში გადმოცემულ ორნამენტირებულსამოსიანი ხარის გამოსახულებას, რომელსაც წინა ფეხებით უკავია ზემოთ აწეული სამსხმელო ჭურჭელი [ტაბ. IV, 4]. წინააზიურ საკულტო ნიმუშთა შორის ის აშკარად გამორჩეულია არა მხოლოდ ცხოველის გადმოცემის იშვიათი მანერით, არამედ მხატვრულ-სტილისტური დახვეწილობითაც. ამ მცირე სკულპტურის ფუნქციის შესახებ აღნიშნავენ, რომ ის ჯერ კიდევ ბოლომდე გაუგებარი რჩება. თუმცა, ხარში მოთავსებული მრავალი კენჭი მკვლევარებს ავარაუდებინებთ, რომ ეს ფიგურა შესაძლებელია ხმაურის გამოსაცემადაც ყოფილიყო განკუთვნილი (Pittman, 2003, p. 43), cat.No.13).

მცირე აზიის შუა ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კონტექსტი ზოგადად საკმაოდ მდიდარია ხარის კულტის ამსახველი მასალით. ძველ და შუა პერიოდების ხეთური სამეფოს კულტურის არტეფაქტთა შორის გამორჩეული ადგილი უკავია ხეთების სამეფოს დედაქალაქ ხათუსაში და მეორე უმნიშვნელოვანეს საკულტო ცენტრ ინანდიკთეფეში აღმოჩენილ ხარის ფორმის მოზრდილ ჭურჭელს – რიტონებს. ასევე, ცალყურა დოქის ტიპის ჭურჭლის პირთან მიძერწილ ხარის რელიეფურ სკულპტურას და მისი კორპუსის საფასადო მხარეს გადმოცემულ ამ ცხოველის ბარელიეფურ სახეებს (Özgüç T., 1988, pp. 25,60-62; 68;73;75;77;78) [ტაბ. V, 4, 6].

სარიტუალო დიდი ზომის ვაზებიდან, რომელიც ძველხეთური პერიოდის ძეგლებიდანაა ცნობილი, საყურადღებოა მდიდრულად ორნამენტირებული, ბარელიეფებითა და მასზე სხვადასხვა ფერის საღებავით მოხატული კომპოზიციები ინანდიკთეფეს ნამოსახლარიდან. ამ გამორჩეული სარიტუალო ჭურჭლის მრავალფეროვან კომპოზიციათა შორის მე-4 ფრიზზე მოცემულია საკუროთხეველზე მდგარი ხარის ბარელიეფური გამოსახულება (Özgüç T., 1988, p. 37) [ტაბ. V, 3], რაც კიდევ უფრო უსვამს ხაზს ამ ცხოველის საკულტო მნიშვნელობას. გარდა ამისა, ხათუსაში, ბუიუქკალეს სამეფო ციტადელის ერთ-ერთი ნაგებობის მე-6 ოთახში, in situ აღმოჩენილი იქნა ხარის ფორმის წითლადანგობირებული ზედაპირის მქონე წყვილი ჭურჭელი (Arúz, 2008, p. 189), Fig.61), რაც უტყუარად მეტყველებს ამ ცხოველის აქტიურად გამოსახვას თიხის მცირე პლასტიკის მასალებში. ხარის გამოსახულებიანი კერამიკა გვხვდება სხვა ადგილებშიც, მაგალითად, ჰუსეინდედეში მიკველეულ თიხისაგან დამზადებულ, დიდი ზომის საკულტო-სარიტუალო ფუნქციის მოხატულ ჭურჭელზე, რომლებზეც ხარის დაბალრელიეფური გამოსახულებებია და სწორედ მის ხაზგასასმელად ის კრემისფერითაა შეღებილი (Arúz, 2008, p. 134), cat.no.73) [ტაბ. V, 5]. ძველხეთური პერიოდის ნიმუშია თიხის რიტონი ადგილ ტოკატიდან (ანატოლია), რომელიც წარმოადგენს მუქი წითლით მოხატულ ხარის თავსა და კისერს, მასზე მკაფიოდ კონტრასტულად – კრემისფრად გადმოცემული რქებით, პირითა და თვალებით (Arúz, 2008, p. 189), cat.no.114) [ტაბ. V, 2], რაც ტიპური მოდელირებაა ხარის, და ზოგადად ცხოველების, გამოსახულებათა ხეთური კულტურისთვის დამახასია-

თებელი ტრადიციისა. ამავე ეპოქისაა წინა აზიის საერთაშორისო-გაცვლითი ურთიერთობის წამყვან ცენტრ ქიულ თეფე-კარუმ კანემ II-ში (აშურის სავაჭრო კოლონია ცენტრალურ ანატოლიაში) აღმოჩენილი კერამიკული ხარისთავიანი რიტონი რელიეფურად გამოკვეთილი თვალებით, პირითა და რქებით [ტაბ.III,1]. ის მთლიანად მუქნითლად ანგობირებული რეალისტური გამოსახულებათა (Larsen, 2008, pp. 76-77), cat.no.39) და ნიშანდობლივია, რომ ამ ფერით გადმოცემული კერამიკის ნიმუშები, ზოგადად, უაღრესად ტიპურია ხეთური კულტურის მასალათა შორის.

ძვ. წ.14-13 სს ხეთური იმპერიის (ცენტრალური ანატოლია) გამორჩეული და იდეალურად მოდელირებული არტეფაქტია ვერცხლის რიტონი. ხეთურ ტექსტებში ამ ტიპის სკულპტურული ფორმის ჭურჭელი მოიხსენიება *bibru*-დ, რომლიდანაც ღვთაება იღებდა შესანიშნავ ზედაშეს. ითვლება, რომ ეს თასი მიძღვნილი უნდა ყოფილიყო ქარიშხლის ღვთაებისადმი, რომელიც ხეთურ რელიგიურ პანთეონში მთავარი ღვთაება იყო და ასოცირდებოდა ხართან (Müller-Karpe, 2008, p. 183) cat.no. 109) [ტაბ.IV,3]. წინა ფეხებმოკეცილი ხარის გამოსახულება, რომელიც ამავე დროს მისი წინა საყრდენია, იდეალურია როგორც სტილისტური, ისე ტექნიკურად შესრულების მხრივ და ის უკანა მხარეს ეყრდნობა რიტონის ყელს, რომელზედაც ყურია მიმაგრებული. ამ გადანწყვეტით ოქრომჭედელმა სანიმუშოდ წარმოადგინა ცხოველის პოზა, მისი საკულტო ფუნქციაც და ჭურჭლისთვის მყარი საყრდენის გადანწყვეტაც.

ძვ.წ. მე-3 ათასწლეულის მასალათა შორის უნდა აღვნიშნოთ ზოგიერთი ნიმუში, რომელთა შორის საყურადღებოა სპილენძის შენადნობის, ხისა და ბიტუმის კომბინირებით შექმნილი ხარის მდგომარე ქანდაკება ტელ ელ-უბეიდიდან, ნინჰურსანგას ტაძრიდან, რომელიც ადრედინასტიური III B პერიოდის (ძვ.წ. 2400-2250 წწ) ძეგლია (Collins, 2003, p. 85), Fig. 43) [ტაბ. III,6]. გარდა ამისა, ძვ.წ. III ათასწლეულის მესოპოტამიის ერთ-ერთ გამორჩეულ არტეფაქტადაა მიჩნეული დარიშხნიანი სპილენძისა და ვერცხლისაგან დამზადებული ხარის მდგომარე ფიგურა, შუბლის ჰორიზონტის დონეზე მოხრილი რქებითა და ტანზე ვერცხლის ინკრუსტირებული, არარეგულარული სახეებით, რაც არა მხოლოდ მაღალტექნიკურად შესრულებულ მხატვრულ ლითონზე, არამედ ცხოველის გამოსახვის განსაკუთრებულ ტალანტზეც მეტყველებს [ტაბ. IV,2]. ამ ფიგურის ინკრუსტირებული თვალები დაკარგულია, რაც მას თავდაპირველად, ცხადია, მეტ გამომსახველობას მიანიჭებდა. ხარის შუბლზე დატანილი სამკუთხა ამოკვეთილი ნიშანი კი, როგორც ფიქრობენ, შესაძლებელია მიუთითებდეს ხარის საკულტო, „წმინდა“ ხასიათზე, რაც იმ პერიოდში სიმბოლიზირებდა სიძლიერესა და ნაყოფიერებას თვით ზოგიერთ ღვთაებაზე მეტადაც კი (Evans, 2003, p. 441), cat.no. 314). ეს არტეფაქტი წინააზიური სამყაროსათვის ხარის საკულტო ცხოველად მიჩნევას მკაფიოდ უსვამს ხაზს. ხარის გამოსახულებები, განსაკუთრებით ლითონის პლასტიკაში ძველი სამყაროს სხვადასხვა არქეოლოგიურ კულტურებშიც იმდენად ფართოდაა ცნობილი, რომ მათი სრულად წარმოჩენა ჩვენი სტატიის მოცულობაში წარმოუდგენელია. ამიტომ აქ მხოლოდ პრეისტორიული ხანის წამყვან კულტურათა რიგ გამორჩეულ ნიმუშებს შევხებით.

გარდა მცირე პლასტიკის ნიმუშებისა სხვადასხვა რეგიონის ძეგლებიდან, ხარის გამოსახულება წარმოდგენილია არქიტექტურულ ძეგლებზე გადმოცემული მოჭიქული ალიზ-აგურის დეკორის სახითაც. ჩვეულებრივ, ის კედლის ფონისაგან პალიტრის კონტრასტული ფერის ჭიქურითაა დაბალ ბარელიეფზე შესრულებული. მხატვრულ ხელოვნებაში ხარის როგორც საკულტო მნიშვნელობის ცხოველის აქტიურად გადმოცემაზე მეტყველებს ბაბილონის გამორჩეული კომპლექსის – იშთარის ტაძრის თაღოვანი კარიბჭის საფასადო შემკულობა (Marzahn, 1992), :Figs.9,10,12,13,15). დღეისათვის შუამდინარეთის ეს უმნიშვნელოვანესი არქიტექტურული კომპლექსი, გადარჩენილი ალიზ-აგურის კონსტრუქციის მოჭიქული ტექნიკით შემკობის წყალობით, შესანიშნავად ასახავს ბაბილონის ამ უმთავრესი ძეგლის საკულტო შინაარსს. სწორედ მის ფასადზე გადმოცემული რეალური და მითური ცხოველების – ხარისა და დრაკონის ფერადი ბარელიეფები [ტაბ.VII, 1,2,3], უდავოდ, ხარის, როგორც საკულტო მნიშვნელობის მქონე არსების პრიორიტეტულობას უსვამს ხაზს.

ხარის ამსახველი არქეოლოგიური არტეფაქტები მრავლად მოგვეპოვება კრეტა-მიკენურ სამყაროშიც. მნიშვნელოვანია კ. კრეტაზე კნოსოსის სასახლარის დარბაზების მრავალფეროვან კედლის მხატვრობის ნიმუშებს შორის ძვ.წ. 1600-1500 წწ დათარიღებული ხარისა და აკრობატის სახელით ცნობილი ფრესკა, რომელზეც ხარის ძალიან დიდი ზომის ცენტრალური ფიგურის ზურგზე გა-

მოსახულია აკრობატი რთული ილეთის შესრულების პროცესში, ხოლო თვით ხარს კი ერთი ადამიანი აკავენს რქებით, მეორე კი მის უკანა ფეხებთანაა. ცხადია, ეს სანახაობრივი ღონისძიება, რომელიც კრეტელი დიდებულებისთვის იმართებოდა ამ სასახლეში გვიანმინოსურ II–III A პერიოდში [ტაბ.VI,4], მეტყველებს მასში ხარის სიძლიერისა და მნიშვნელობის შესახებ (Kehnscherper, 1980) ფერადი ილუსტრ.). ასევე, ხარის თავის ფრესკული გამოსახულება მოგვეპოვება კნოსოსის სასახლის ძვ.წ. 1600 წლით დათარიღებულ კედელზეც (Егейское искусство, 1972) табл. 45) [ტაბ.III,2]. ხარის კულტის არსებობაზე კრეტაზე ასევე მიუთითებს ქვისაგან დამზადებული ხარის რქების უზარმაზარი საკურთხეველი, ცნობილი როგორც „წმინდა რქები“, წარმოდგენილი კნოსოსის სასახლის ქვედა ტერასაზე (Егейское искусство, 1972): табл. 48) [ტაბ.VI,6]. გარდა ამისა, ეგეოსური ცივილიზაციის მასალებში ხარი გადმოცემულია ჭურჭლის ფორმის ტიპადაც. ერთი ესაა კუნძულ ფსერიდან ძვ.წ. მე-2 ათასწლეულის შუა ხანების რიტონი ძალზე დახვეწილად მოდელირებული ხარის სრული ფიგურის სახით (Егейское искусство, 1972, стр. 12) [ტაბ.III,3], ხოლო მეორე კი მიკენის № 4 შახტურ სამარხში აღმოჩენილი ოქროსა და ვერცხლის კომბინაციით დამზადებული საკულტო ჭურჭელი. იგი ხარის თავის ვერცხლის რეალისტური და გამორჩეულად დახვეწილი მცირე პლასტიკის ნიმუშია, ხაზგასმულად მოზრდილი ზომის ოქროს რქებითა და მათ შორის ე.წ. ორმაგი ცულის დეტალით, ასევე, ხარის თავის შუბლის ცენტრში ოქროს მოზრდილი ზომის ვარდულის აპლიკაციით [ტაბ.VI,5]. ეს ყველაფერი სწორედ ამ ცხოველის საკულტო მნიშვნელობის ხაზგასმას წარმოადგენს (Kehnscherper, 1980): ფერადი ილუსტრ.). საყურადღებო და იშვიათი სტილის ნიმუშია კიდევ ერთი რიტონის ტიპის თიხის ჭურჭელი, რომელიც გამოსახავს ეტლსა და მასში შებუთი სამი ხარის მოდელს [ტაბ.III,4]. ის სუბმიკენური პერიოდის (ძვ.წ. 1100 წ. შემდგომ) კარპის ნამოსახლარზე (საბერძნეთი) აღმოჩენილი უნიკალური სახის არტეფაქტია (Егейское искусство, 1972): табл.104).

ასევე, გამორჩეული ნიმუშია ძვ.წ. 1700-1450 წლების ბრინჯაოსაგან დამზადებული ფიგურა, რომელიც ცნობილია ხარის და აკრობატის სახელით. ეს არის მინოსური ხელოვნების ძალზე დინამიკური ნიმუში, მოძრაობაში, ნახტომის პოზაში მყოფი ხარისა, მის თავზე მთელი ტანით გაჭიმული აკრობატით, რომელიც ორივე ფეხით მის ზურგზე გადმოსვლას ცდილობს [ტაბ. IV,5] (Arúz, 2008, p. 135), cat.no.74). ამ გამორჩეულად პლასტიური ბრინჯაოს ფიგურის გარკვეულ პარალელად შეიძლება მივიჩნიოთ კნოსოსის აკრობატის ფრესკა, სადაც ხარისა და ადამიანის კომპოზიციაა და, ვფიქრობთ, ის კიდევ ერთხელ მეტყველებს, რომ ხარი საკმაოდ აქტუალური თემა იყო ეგეოსური ცივილიზაციის საკულტო აქტივობაში. ეგეოსური სამყაროს გამორჩეულ ნიმუშადაა მიჩნეული ძვ.წ. მე-15 საუკუნით დათარიღებული ვაფიოს ოქროს თასები, რომელთა ბარელიეფით შესრულებულ რთულ სიუჟეტებზე ცენტრალური ადგილი აქვს დათმობილი სხვადასხვა კომპოზიციაში გადმოცემულ ხარების გამოსახულებებს [ტაბ.VI,2; VI,3] (Егейское искусство, 1972): табл.139-140). ვაფიოს ამ ცნობილ საკულტო თასებზე მოცემული ხარების ბარელიეფები ასევე მინიშნებაა ამ ცხოველის გამორჩეული რელიგიური დატვირთვისა.

დასკვნა. ჩვენ მიერ წარმოდგენილი ხარის გამოსახულებათა უმრავლესობა, რომლის საკულტო-სარიტუალო ფუნქცია ეჭვგარეშეა, მიუთითებს მათი გამოსახვის მრავალფეროვან სტილისტურ თავისებურებებზე და ამავე დროს განსხვავებული მასალებითა და ფორმებით გადმოცემაზე, რაც დამახასიათებელი იყო კავკასიის, წინა აზიის სხვადასხვა რეგიონებისა და ეგეოსური ცივილიზაციის ძეგლებისათვის პრეისტორიული ხანის სხვადასხვა ქრონოლოგიურ მონაკვეთში ნეოლითის ხანიდან დაწყებული ვიდრე ძვ.წ. I ათასწლეულის ჩათვლით.

ხარის კულტის თავისებური ანარეკლია ჩვენ მიერ ზემოთ მოყვანილი კვლევა მითს („ტბაში მცხოვრები ხარის შესახებ“), ეპოსს („გილგამეში“), ლეგენდა-თქმულებებს („ზლაპარი ტბის ბინადარი ხარისა“ და „უზარმაზარ ხარზე“), წერილობით-ლიტერატურულ ძეგლებს („სტიფანე მტბევარი“, „ბასილი ზარზმელი“), ეთნოპრაქტიკას („ბოსლობა“), ტოპონიმისა („სახარია“, „ოხოჯირი“, „ხართახევი“) და მატერიალურ კულტურაში (ტაბულების სახით თანდართული ფაქტოლოგიური არქეოლოგიური მასალით).

უნდა აღვნიშნოთ, რომ მხოლოდ ზემოთ მოტანილი მასალით ნამდვილად არ ამოიწურება ხართან დაკავშირებული მატერიალური კულტურის, თუ სხვა ნიმუშები, ცნობილი ძველი სამყაროს სხვადა-

სხვა რეგიონებიდან. ჩვენ მხოლოდ მათ გარკვეულ, თუმცა უმნიშვნელოვანეს მასალებს შევხებით ძველალმოსავლური სამყაროს არაერთი რეგიონიდან, სამხრეთ და ჩრდილო კავკასიიდან და კრეტა-მიკენური ცივილიზაციიდან, რაც, ვფიქრობთ, საკმაოდ მრავალფეროვნად გადმოგვცემს ხარის როგორც საკულტო ცხოველის და გამორჩეული ძალის ფაუნისტური არსების მნიშვნელობას. ამ ცხოველის ამსახველი ნიმუშების დადასტურება მხატვრული ბრინჯაოს, კერამიკისა და ძვირფასი ლითონების მცირე პლასტიკის, ფრესკული მხატვრობის თუ არქიტექტურული ძეგლების მასალების მიხედვით მკაფიოდ უსვამს ხაზს მის მნიშვნელობას ძველი სამყაროს მსოფლმხედველობასა და აზროვნებაში. ასე რომ, ხარის ვიზუალიზაცია მატერიალური კულტურის ძეგლების მიხედვით უდავო მტკიცებულებაა მისი გამორჩეული როლისა ძველი სამყაროს სხვადასხვა მნიშვნელოვანი რეგიონის ცივილიზაციურ განვითარებაში.

ბიბლიოგრაფია:

- ახვლედიანი ა. (1964,). ხარის კულტი აჭარულ ფოლკლორში. *მესამე სამეცნიერო სესია*. ბათუმი: მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები,.
- ახვლედიანი, ნ. (2009). *ზანიზმები აჭარის ტოპონიმიაში*. ბათუმი: შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი.
- ახვლედიანი, ნ. (1999). *რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლები თბილისიდან*. თბილისი: საკანდიდატო დისერტაცია (ხელნაბეჭდი).
- ახვლედიანი ნ., ინაიშვილი ნ., (2024). მთასთან დაკავშირებული გეოგრაფიული სახელების უძველესი ისტორიისა და ეტიმოლოგიის საკითხისათვის აჭარასა და შავშეთში, მოამბე, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია, 18 №2.
- ახვლედიანი ნ., ფუთურიძე მ., (2020). მცენარეთა დასახელების მოტივაცია უძველესი ტოპონიმების ფორმირებაში. (CCS&ES), სამეცნიერო ამერიკული ჟურნალი, კროს კულტურული კვლევები, აშშ, კაუმანი 5(3) DOI: 10.24411/2470-1262-2020-10096
- ბარდაველიძე, ვ. (1953). *ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები*. თბილისი: მეცნიერება.
- ბსკიფა. (1980), ივლისი ბსკიფა, XI). თქმულება ხარზე. (აზ.ახვლედიანი, Interviewer).
- ბსკიფა. (1962 წლის ბსკიფა, XI ივლისი). თქმულება ხარზე. ბათუმი, საქართველო.
- გობეჯიშვილი, გ. (1952). *არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში*. . თბილისი: საბჭოთა საქართველო.
- ზარზმელი, ბ. (1960). „ცხოვრება სერაპიონისა“ ჩვენი საუნჯე. (1960). (ტ. I). *ჩვენი საუნჯე*. (ტ. I). თამარაშვილი, მ. (1902). . ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის. ნამდვილის საბუთების შემოტანითა და განმარტებით XIII საუკუნიდგან ვიდრე XX საუკუნემდე. ტფილისი.
- თანდილავა, ზ. (1978). ლეგენდა სოფელ ვერნებზე. *ჟურნალი „მაცნე“*, ენისა და ლიტერატურის სერია, №2,., გვ 64.
- კიკნაძე, ზ. (1963). თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.
- კიკნაძე, ზ. (1963). *გილგამეშის ეპოსი*. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.
- კოტეტიშვილი, ვ. (1960). *ხალხური პოეზია*. თბილისი: საბჭოთა საქართველო .
- მახარაძე, ზ. (2023). *ციხიაგორა*. თბილისი.
- მახარაძე, ზ. კ. (2016). *ანანაურის №3 დიდი ყორღანი*. თბილისი.
- მირცხულავა, გ. (2010). *მტკვარ-არაქსის კულტურის პრობლემები*. (ჯაფარიძე, Ed.) თბილისი: თბილისი.
- მტბევარი, ს. (1960). გობრონის წამება. *ჩვენი საუნჯე* (ტ I).
- ნარიშკინიშვილი, გ. (2009). *სიახლენი თრიალეთის კულტურაში*. თბილისი: მწიგნობარი.
- ნასარიძე, ნ. (2017). ლიტერატურული მითოლოგიიში გიუნტერ გრასის რომანში „თუნუქის დოლი“. *ეროვნული სამეცნიერო ბიბლიოთეკა*, 1.
- ნოლაიდელი, ჯ. (1971). *ნარკვევები და ჩანაწერები (წიგნი 1)*. ბათუმი: გამომცემლობა საბჭოთა აჭარა.

- ორჯონიკიძე, ა. (2015). *ადრეული ყორღანები საქართველოში*. თბილისი: მნიგნობარი.
- რობაქიძე, ა. (1960). *მეფუტკრეობის ისტორიისათვის*. . თბილისი : საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.
- როდოსელი აპ. (1948). *არგონავტიკა*. თბილისი.
- ფალავა, მ, ცინცაძე,მ. ბარამიძე, მ. (2022). *ქართული ენის შავშური დიალექტი (გამოკვლევა, მასალები, ლექსიკონი*. თბილისი: მერიდიანი.
- ფუთურიძე, მ. (2022). ზოომორფული ორნამენტული ტრადიცია და მისი ცვალებადობის დინამიკა ბრინჯაოს ხანის კულტურებში: აღმოსავლეთ საქართველოს შემთხვევა. *ცივილიზაციური ძიებანი*.
- ყაუხჩიშვილი, ს. (1961). *ანტიკური ლიტერატურის ისტორია*. თბილისი: თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- ჩიქოვაძე, ა. (1938). *ჭანურ – მეგრულ – ქართული შედარებითი ლექსიკონი*. თბილისი: თბილისი: მეცნიერება.
- ჩიქოვანი, მ. (1944). აბუსერიძე ტბელის თხზულების ფოლკლორული წყაროები. *საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, №7*.
- ჩუბინიშვილი, ტ. (1965). *მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა*. თბილისი: მეცნიერება.
- ჯანაშია ს. ტ. III. (1959). კიდევ ერთი ნაშთი ხანმეტობისა. In *შრომები*. თბილისი: თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- ჯაფარიძე, ო. (1955). *ლითონის წარმოების ადრეული საფეხური საქართველოში*. თბილისი: მეცნიერება.
- ჯაფარიძე, ო. (1969). თბილისი: საბჭოთა საქართველო.
- ჯაფარიძე, ო. (Ed.). (1992). *საქართველოს არქეოლოგია*. (Vol. III). თბილისი: მეცნიერება.
- ჯაფარიძე, ო. (2003). *საქართველოს ისტორიის სათავეებთან. პირველყოფილი ეპოქა*. თბილისი: თბილისი უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- “ივერია“, გ. (№66 1894). კახეთის შესახებ. (ფშავლიშვილი, Interviewer)
- Aruz. (2008). *Bull Leaping.Beyond Babylon*. In *Art, Trade and Diplomacy in the Second Millennium BC* . New York: Yale University Press, New Haven and London.
- Black J., Green A. (1992). *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*.. London: The British Museum Press.
- Collins, P. (2003). Al-Ubaid. In E. J. Wallenfels (Hrsg.), *Art of the First Cities. The Third Millennium BC From the Mediterranean to the Indus* (S. 84-88). New York: Yale University Press, New Haven and London.
- Crawford, H. (2004). *Sumer and the Sumerians*. Cambridge: Cambridge University Press,.
- Dictionary, B. M. (2000). *British Museum Dictionary of the Ancient Near East*. (E. B. Millard, Hrsg.) London: „ British Museum Press“.
- Evans, J. (2003). Approaching the Divine Mesopotamian Art At the End of Third Millennium BC. In E. J. Wallenfels (Hrsg.), *Art of the First Cities. The Third Millennium BC From the Mediterranean to the Indus* (S. 417 – 441). New York:: Yale University Press, New Haven and London.
- Gambashidze I. (2018). Die spätkalkolithische Siedlung von Orchosan (Südwestgeorgien), in: Gold & Wein. Die antiken Schätze Georgiens. In h. v. Hansen (Ed.). Nunerich-Asmus Verlag Et Media,.
- K., S. (2010). Göbekli Tepe – The Stone Age Sanctuaries. New Results of Ongoing Excavations With a Special Focus on Sculptures and High Relief. *Documenta Praehistorica, 37*.
- Kehnscherper, G. (1980). *Kreta, Mykene, Santorin*. Berlin: Leipzig: Urania-Verlag.
- Lloyd. (1956). *Early Anatolia*. London : Penguing Books.
- M.T., L. (2008). The Old Assyriam Merchant Colonies in: Beyond Babylon. In *Art, Trade and Diplomacy in the Second Millennium BC*. New York: Yale University Press, New Haven and London.
- Marzahn, J. (1992). *The Ishtar Gate*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

- Matthiae P. Ebla and the Early Urbanization of Syria. in: *Art of the First Cities*. (2003). Ebla and the Early Urbanization of Syria. The Third Millennium BC From the Mediterranean to the Indus. In (J. Wallenfels (Hrsg.), *Art of the First Cities*. New York: Yale University Press, New Haven and London,.
- Müller-Karpe, A. (2008). The Hittite Empire. in: *Beyond Babylon. In Art, Trade and Diplomacy in the Second Millennium BC*. New York: „Yale University Press, New Haven and London“.
- Özgüç T. (1988). *Inandiktepe, An Important Cult Center in the Old Hittite Period*. Ankara.
- Piotrovsky, Y. (2003). The Maykop (Oshad) Kurgan. The Third Millennium BC From the Mediterranean to the Indus. In Ed.by J. Aruz with R. Wallenfels (Hrsg.), *Art of the First Cities*. New York,: Yale University Press, New Haven and London.
- Pittman, H. (2003). The Proto-Elamite Period. In E. J. Wallenfels (Hrsg.), *Art of the First Cities The Third Millennium BC From the Mediterranean to the Indus* (S. 42-55). New York: Yale University Press, New Haven and London.
- Sagona, A., Zimansky, P. (2009). *Ancient Turkey*. New York: Routledge.
- Sayffert, K. (1930). *Biene und Honig im Volksleben der Afrikanern*,. Leipzig.
- Woolley, L. (1934;). *Ur Excavations* (Bd. II). London.
- Гамкрелидзе, Т. И. (1984). *Индоевропейский язык и индоевропейцы* (Bd. часть II.). Тбилиси: მეცნიერება.
- Гордлевский, В. (1909). Представление османцев о земле. *Этнографическое обозрение*, №4, 97.
- Египетское искусство*. (1972). Москва: издательство Изобразительное искусство.
- Кузмина, Е. (1980). Этапы развития колесного транспорта в Средней (к проблеме миграции Индо-Иранских племен). *Вестник древней истории*, № 4,, 11-35.
- Куфтин, Б. (1941). *Археологические раскопки в Триалети. Опыт периодизации памятников*. . Тбилиси: издательство академии наук Грузинской ССР.
- Кушнарева, К. Ч. (1970). *Древние культуры южного Кавказа (V – III тыс. до н.э.)*. Ленинград: Наука.
- Кюмон, Ф. (1929). Мистерии Митри. (*Журнал «Атеист»*, №45,.
- Марковин, В., Мунчаев Р. (2003). *Северный Кавказ. Очерки древней и средневековой истории и культуры*. Москва: ИПП «Гриф и К».
- Массон, В. (1997). *Майкопские лидеры ранних комплексных обществ на северном Кавказе в эпоху палеометалла*. Санкт-Петербург: Наука.
- Мелларт, Д. (1982). *Древнейшие цивилизации Ближнего Востока*. Москва: Издательство: Наука.
- Мунчаев, Р. (1994). Куро-Аракская культура. Археология. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа. Москва: Наука.
- Резепкин, А. (. (1991). *Курган 31 могильника Клады. Проблемы генезиса и хронологии майкопской культуры. Древние культуры Прикубанья*. Ленинград: Наука.
- Фрезер, Д. (1929). Тотемизм и его происхождение. *Журнал «Атеист»*,, сс.18-49.
- Чайлд, Г. (1956). *Древний восток в свете новых раскопок*. Москва: Наука.

ტაბულების აღწერილობა:

ტაბ. I

1. ორბორბლიანი ურმის მოდელი და მისი შემადგენელი დეტალები ბადანის ნამოსახლარიდან
2. ბრინჯაოს საკიდები ურმის ბორბლებისა და ხარის რქების გამოსახულებით
 - 2.1 – ნაჩერქეზევიდან, საჩხერე; 2.2,6 – საჩხერის შუა ბრინჯაოს ხანის სამარხებიდან; 2.3 – ლურისტანიდან, ირანი; 2.4 – ქვაცხელას ნამოსახლარის B დონიდან, ურბნისი; 2.5,8 – ჩრდილო კავკასიიდან; 2.7 – საჩხერიდან.
3. მოხატული კედელი ხარის გამოსახულებით ჩათალ ჰუიუკის (ანატოლია) ნეოლითური ხანის ნამოსახლარის ერთ-ერთი ოთახიდან

4. შვიდი ხარის რქები, ჩამაგრებული ბათქაშის ბაქანზე ჩათალ ჰუიუკის VI დონის ნეოლითური ხანის ნამოსახლარიდან

ტაბ. II

1. შტანდარდის თავი – ხარის ვერცხლის ფიგურა მოზარნიშებული ოქროთი ალაჯა ჰუიუკის სამეფო სამარხიდან
2. ადრე ბრინჯაოს ხანის ხბოს კირქვის ფიგურა ებლადან (ტელ მარდინი), სირია.
3. მდიდრული სამარხების დაკრძალვის რიტუალში ხარის თავის ქალების ჩატანების ტრადიცია: ალაჯა ჰუიუკის სამარხიდან (ანატოლია), ირგანჩაის №5 ყორღანიდან და თრელის №43 სამარხიდან (საქართველო)
4. ხბოს ფიგურა, მოთავსებული თიხის ჭურჭელში, უშუალოდ მომდგარი მის კარებთან, შუა ბრინჯაოს ხანის სამლოცველო აშკელონიდან (ისრაელი)
5. გვიან ურუქის პერიოდის ცილინდრულ საბეჭდავზე ორ რიგად გადმოცემული ხარების ჯგუფი, შუაში სარიტუალო (სანაყრე) ნაგებობით

ტაბ. III

1. ძვ.წ. 1950-1836 წწ. ხარის კერამიკული რიტონი ქიულ თეფე – კარუმ კანეშ II-დან (აშურის სავაჭრო კოლონია ცენტრალურ ანატოლიაში)
2. ძვ.წ. 1600 წ., ხარის თავის გამოსახულება კნოსოსისა და (კ. კრეტა)
3. თიხის, პლასტიკურობით გამორჩეული, ფეხზე მდგომი ხარის ფიგურა, კუნძულ ფსეირადან. ძვ.წ. მე-2 ათასწლეულის შუა ხანა
4. თიხის ჭურჭელი-რიტონი ეტლის სახით, შიგ შებმული სამი ხარით კარპის ნამოსახლარიდან (საბერძნეთი), სუბმინოსური პერიოდი, ძვ.წ. 1100 წ შემდგომი ხანა
5. ტყვიისაგან დამზადებული სახელურიანი საწონი ფეხზემდგარი ხარის ფიგურის ფორმის დასავლეთ ცენტრალური აზიიდან. გვიან მე-3 – ადრე მე-2 ათასწლეული
6. სპილენძის შენადნობის, ხისა და ბიტუმისაგან დამზადებული ხარის მდგომარე ფიგურა ნინჰურსანგას ტაძრიდან, ტელ ელ უბეიდი (მესოპოტამია), ადრედინასტიური III B პერიოდი, ძვ.წ. 2400-2250 წწ.

ტაბ. IV

1. სპილენძის შენადნობისა და ძვლისაგან დამზადებული ხარის თავის გამოსახულება მესოპოტამიიდან, ადრედინასტიური III პერიოდი, ძვ.წ. 2550-2250 წწ.
2. დარიშხნიანი სპილენძისა და ვერცხლისაგან დამზადებული ხარის ინკრუსტირებული ფიგურა მესოპოტამიიდან, ძვ.წ. მე-3 ათასწლეულის დასასრული
3. ძვ.წ. 14-13 საუკუნეების ხეთური კულტურის ვერცხლის რიტონი ხარის იდეალურად მოდელირებული გამოსახულებით ანატოლიიდან
4. ვერცხლის მუხლებზე დაჩოქილი ხარის გამოსახულება, ხელებში ჭურჭლით. პროტო-ელამიტური პერიოდის, ძვ.წ. 3000-2800 წწ. სავარაუდოდ, ქ. ურუქის აღმოსავლეთით რეგიონიდან (მესოპოტამია)
5. შუამინოსური პერიოდის, ძვ.წ. 1700 – 1450 წწ. ბრინჯაოს მრგვალი ფიგურა ხარისა და აკრობატის გამოსახულებით

ტაბ. V

1. ოქროსა და ვერცხლის შტანდარტის თავები მაიკოპის დიდი ყორღანიდან (ჩრდილო კავკასია)
2. ძველხეთური პერიოდის კერამიკული, წითლად ანგობირებული ხარის რიტონი ტოკატიდან (ანატოლია)
3. ძველხეთური პერიოდის საკულტო-სარიტუალო ვაზა, შემკული მოხატული ბარელიეფებით და მის მე-4 ფრიზზე მოცემული საკურთხეველზე მდგარი ხარის გამოსახულებით

4. ხეთური კულტურის ელიფსოიდური კორპუსის ცალყურა სასმისი ხარის თავის გამოსახულებიანი სამსხმელო პირით ინანდიკთეფედან (ანატოლია)
5. ძველხეთური პერიოდის საკულტო-სარიტუალო ვაზა ხარის ბარელიეფური გამოსახულებით ჰუსეინდედედან (ანატოლია)
6. ძველხეთური პერიოდის წითაღდანგობირებული რიტონები ხარის გამოსახულებით ინანდიკთეფედან (ანატოლია)

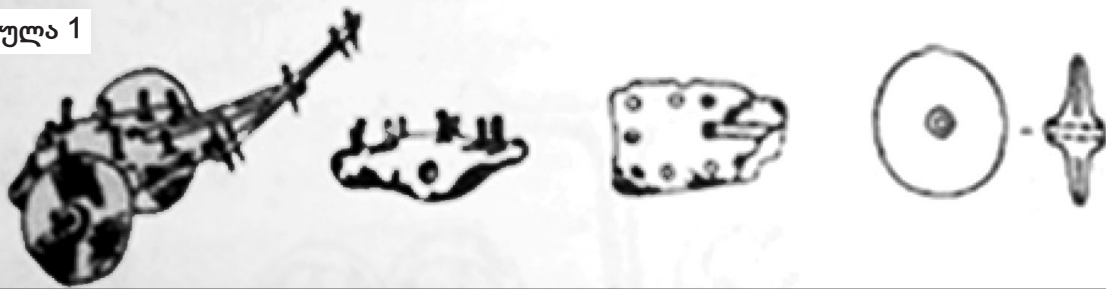
ტაბ. VI

1. გვიან მინოსური I პერიოდის (ძვ.წ.1625-1450 წწ) ქლორიტისაგან დამზადებული ხარის თავის ორნამენტირებული ფიგურა, მაღალი ოქროს რქებით, კრეტიდან. ზაკროსი, სასახლე
2. ვაფიოს ოქროს ცალყურა თასი, ორნამენტირებული ხარის ბარელიეფური გამოსახულებით. ძვ.წ. მე -15 საუკუნე
3. დეტალი ვაფიოს ოქროს თასიდან, ორნამენტირებული ჰერალდიკურ პოზაში მდგომი ორი ხარის ბარელიეფით. ძვ.წ. მე – 15 საუკუნე
4. კნოსოსის სასახლის (კ.კრეტა) ფრესკა ხარისა და აკრობატის გამოსახულებით. გვიანმინოსური II – III A პერიოდი
5. ოქროსა და ვერცხლისაგან დამზადებული საკულტო ჭურჭელი ხარის თავის სკულპტურული გამოსახულებით მიკენის №4 შახტური სამარხიდან, გვიანმინოსური პერიოდის დასაწყისი
6. ქვის საკურთხეველი, ხარის რქების საკულტო ძეგლი კნოსოსის სასახლიდან (კრეტა)
7. ოქროს, ვერცხლის, ლაპის-ლაზურის, ნიჟარის, ბიტუმისა და ხისაგან დამზადებული ადრე-დინასტიური III A პერიოდის, ძვ.წ. 2550-2400 წლების ურის (შუმერი) მეფის სამარხში აღმოჩენილი „დიდი ლირის“ საფასადო, ინკრუსტირებული პანელი ხარის თავის გამოსახულებით

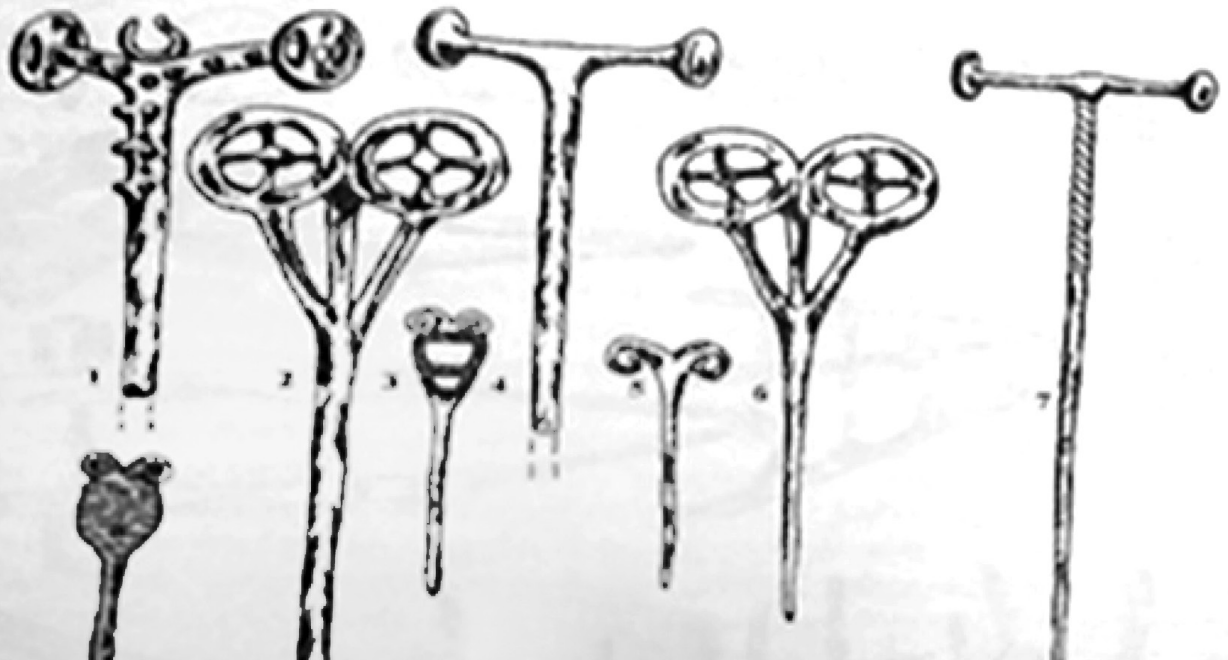
ტაბ. VII

1. იშთარის ტაძრის კარიბჭის (ბაბილონი) საერთო ხედი, ექსპონირებული ბერლინის პერგამონის მუზეუმის წინა აზიის განყოფილებაში
2. ხარისა და დრაკონის გამოსახულებათა ბარელიეფები იშთარის ტაძრის ფასადზე (ბაბილონი). პირველი ნაგებობის ფაზა
3. ხარის ბარელიეფი, დაფარული ბრტყელი ჭიქურის ტექნიკით იშთარის კარიბჭის ფასადზე (ბაბილონი). მეორე ნაგებობის ფაზა

ტაბულა 1

1

2

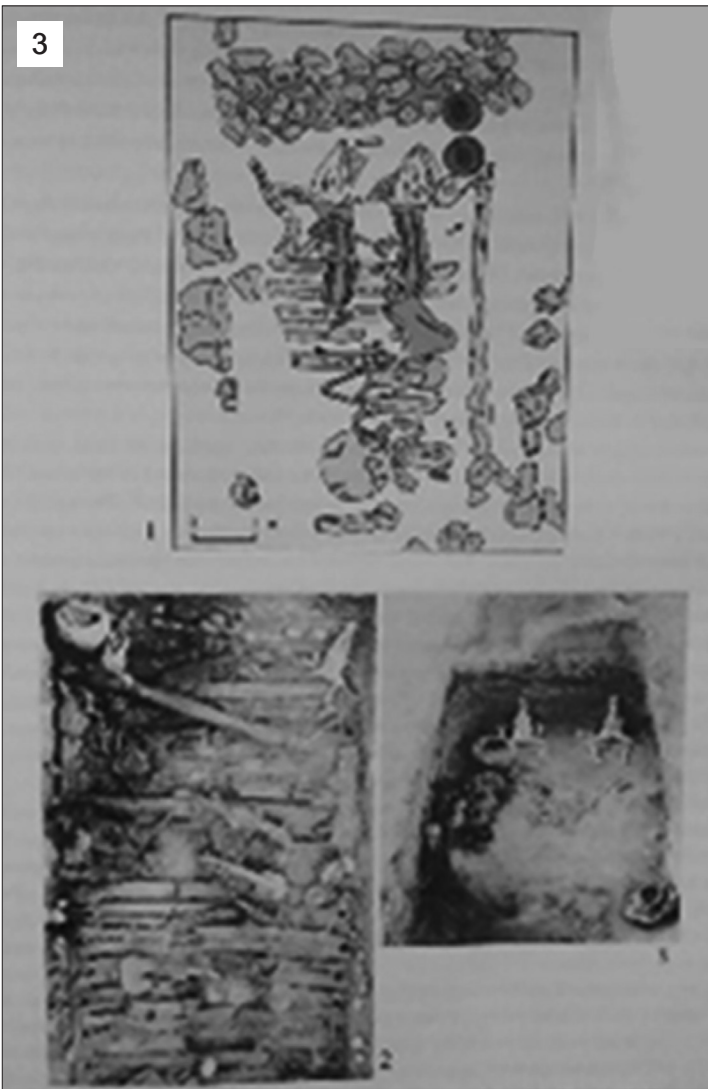

3

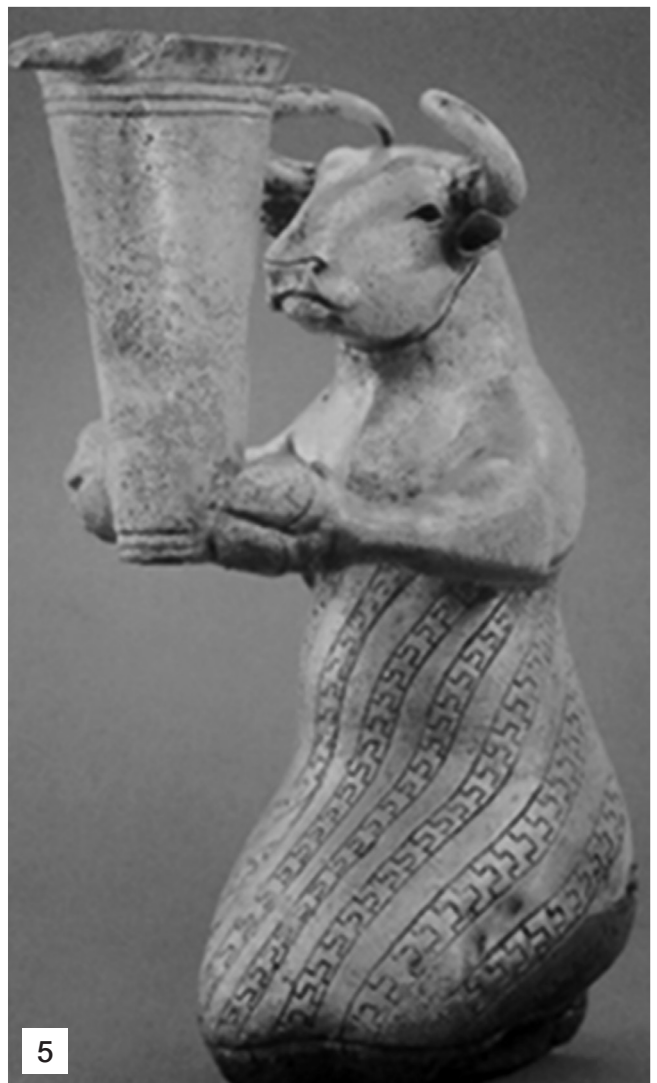
4

ტაბულა 2

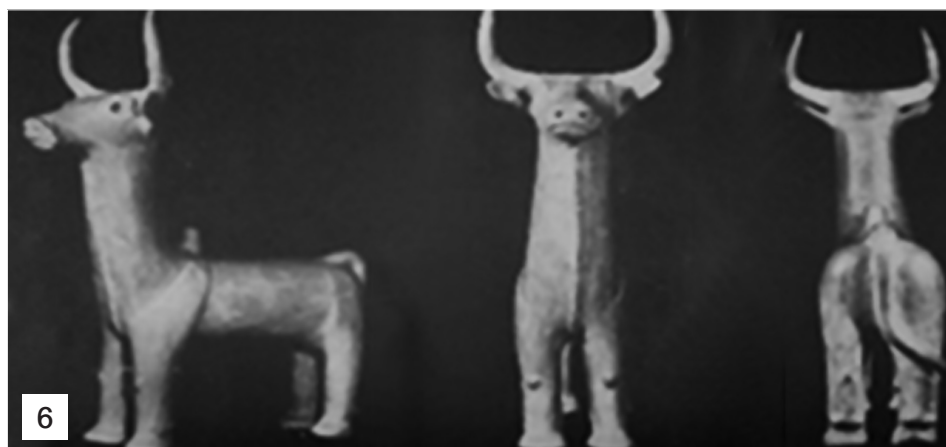
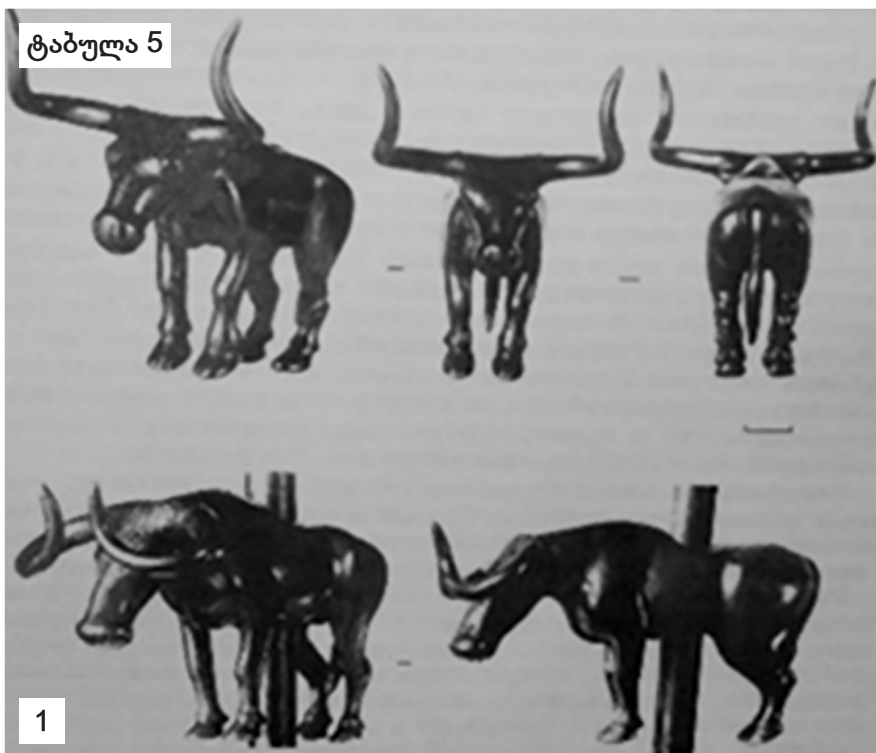

ტაბულა 3

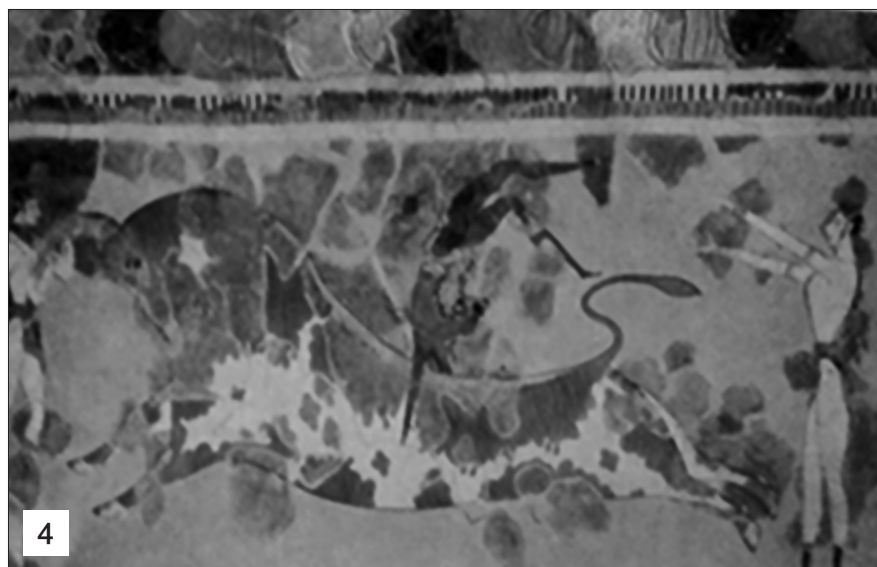

ტაბულა 5

ტაბულა 6

ტაბულა 7

